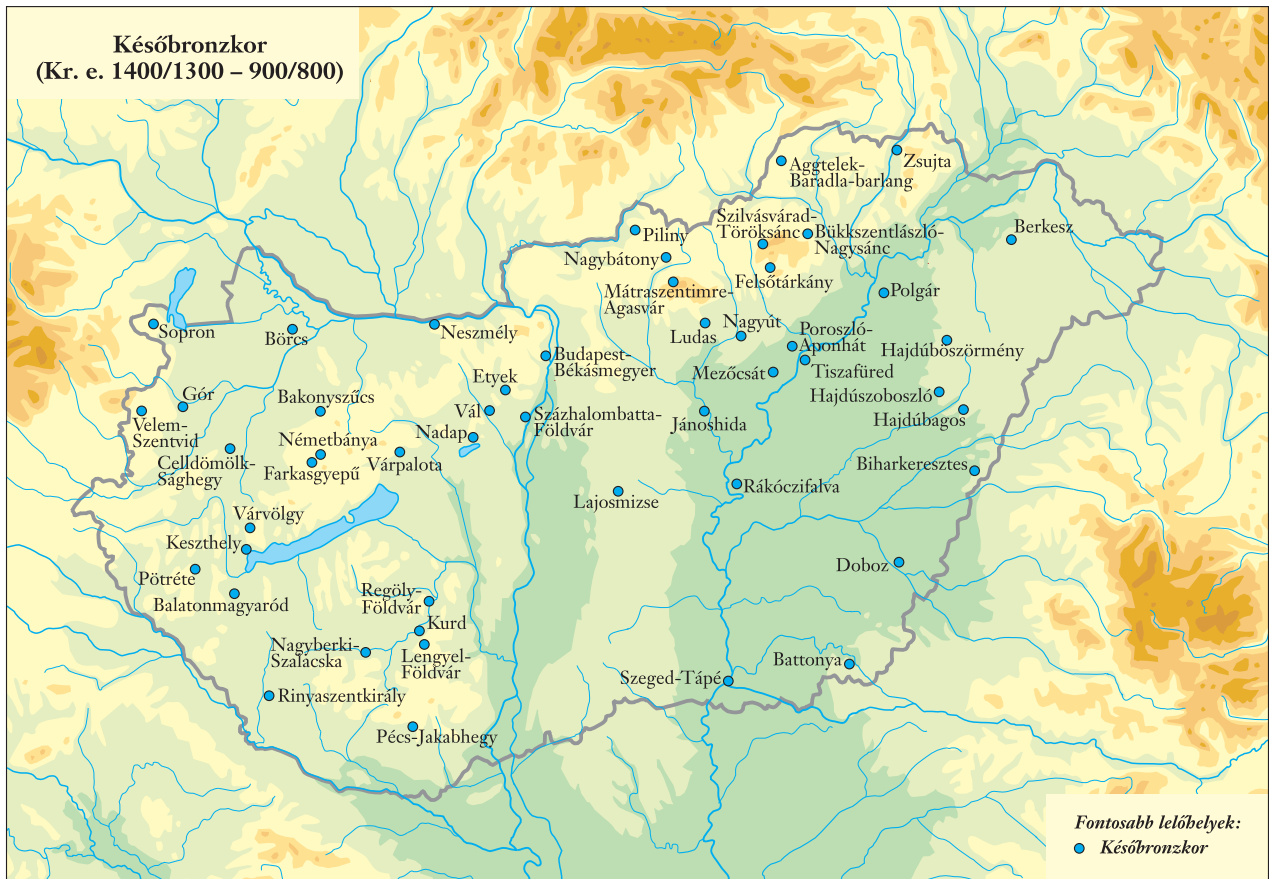

VI. A BRONZKOR

Korai és középső bronzkor
(Kr. e. 2700/2500 – 1400/1300)

Későbronzkor
(Kr. e. 1400/1300 – 900/800)

VÁLTOZÁSOK A KR. E. 3. ÉVEZREDBEN: EGY ÚJ KORSZAK KEZDETE

Poroszlai Ildikó–Csányi Marietta–
Tárnoki Judit

Szülőföldünk történetének aligha van olyan fejezete, amely ne hordozná magában földrajzi fekvésének következményeit. Távoli területek fejlettebb kultúráihoz, a magasabb civilizációkhoz való tartozás vágya – legyen az Nyugat, Kelet vagy Dél – és a közvetlen környezet, a szomszédok mindennapos erős hatásának törvényszerű befogadása alakította folyton változó lakóinak életét mindenkor, így a bronzkorban is. Átmenetileg előfordult, hogy az egyik vagy a másik hatás erősebben érvényesült, és rövid időre egységesítette a Kárpát-medence történeti, gazdasági, települési képét, de e kétféle befolyás általában – ma is érzékelhető – kettősséget eredményezett.

A legújabb kutatások alapján az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző kultúrák elterjedését a környezeti-éghajlati tényezők is befolyásolták, a klimatikus változások nemcsak az ökológiai egyensúly megbomlásához vezethettek, hanem meghatározó szerepet játszottak egyes kultúrák keletkezésében, elmozdulásában vagy eltűnésében.

A Krisztus előtti 3. évezred második fele és a 2. évezred az a történeti korszak, amelyet *bronzkor*nak nevezünk. A korszak nevét a réz és az ón, illetve a réz és az antimon, sőt az arzén ötvözetéből előállítható fémről kapta. A bronzművességgel azok a népcsoportok ismertették meg az itt lakókat, amelyek kelet-délkelet felől érkezve hozták magukkal területünkre e technika ismeretét.

A bronzkor hagyományosan három fő korszakra osztható: korai, középső és késő bronzkorra. Néhány természettudományos módszer (radiokarbon-kezelés és dendrokronológia) segítségével a rézkor és a kora bronzkor fordulója a Kr. e. 3. évezred középső harmadára tehető, a bronzkor végét pedig Kr. e. 800 tájára keltezhetjük. E hosszú időszakon belül a kora és a középső bronzkor időszaka Földünk történetének az a közel ezer éve (kb. Kr. e. 2500–1400), mikor területünkön húzódott két eltérő életformájú és kultúrájú világ határa. Míg a Dunántúl nagy része és Észak-Magyarország a közép- és a nyugat-európai kultúrkörök vonzáskörébe tartozott, addig a Mezőföldön és az Alföldön, az intenzív földművelésen alapuló, paraszti életformának leginkább megfelelő földrajzi környezetben, talán egyes népcsoportok bevándorlása nyomán elterjedt az az előázsiai–délkelet-európai gazdálkodási mód, amely ezt a vidéket hosszú ideig a mediterrán világhoz fűzte, s a többrétegű, ún. tell-telepek kialakulásához vezetett. Ilyen életmódú, a házaikat mindig a korábbiak romjain újjáépítő népek már az újkőkorban is éltek a Tisza-vidéken. Emlékeiket az Alföld síkjából kiemelkedő, a sok egymásra rétegződött településből létrejött dombok őrzik.

A KORAI BRONZKOR

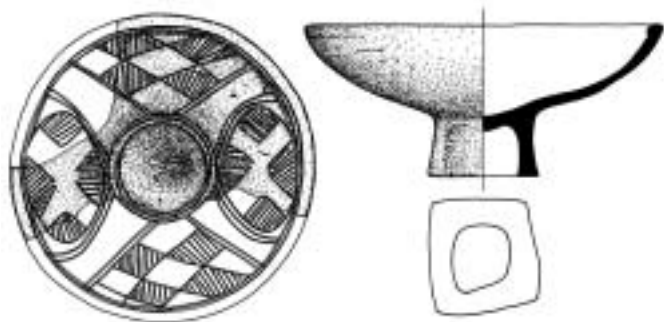
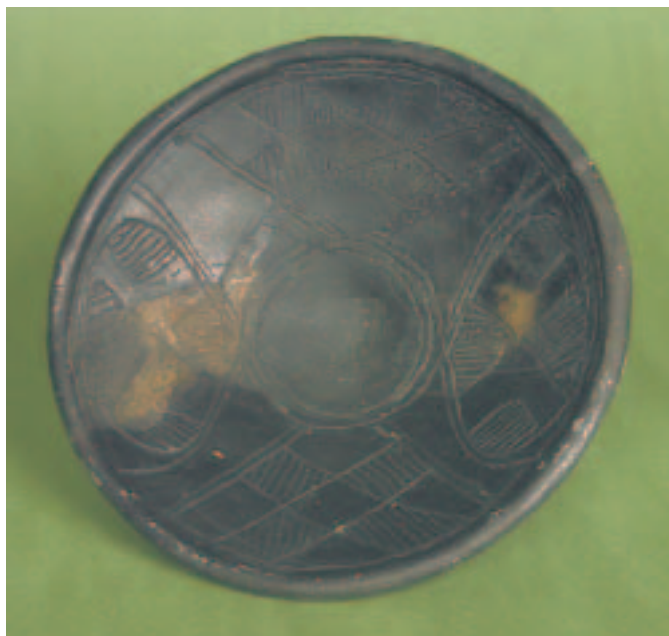
Kulcsár Gabriella

A közép-európai és a kelet-délkelet-európai területek kutatóival szemben a magyarországi ősrégészet a Kárpát-medence sajátosságai alapján a bronzkor kezdetét a késő rézkori nagy kulturális egység, a Baden-kultúra megszűnését követő kulturális változásokkal és az új kultúrák megjelenésével kapcsolja össze.

A Kr. e. 3. évezred első századaiban a Balkán-félsziget északi területein és a Dél-Dunántúlon a *Vučedol-kultúra* központi, hosszabb ideig lakott településein figyelhető meg az új, már sajátosan bronzkori jellegű, de még csak rézre alapozott fémműves technológia első alkalmazása. A jellegzetes nyéllyukas baltákat, vésőket és töröket készítő műhelyek mesterei azokat a technikai alapfogásokat használták, amelyek a Fekete- és az Égei-tenger vidékén is közel egyidőben alakultak ki és terjedtek el. Az újabb kutatási eredmények alapján a kiemelkedő magaslati telepeken koncentrálódó vučedoli népesség legészakibb települése a Balatontól délre, a somogyi dombtság egyik magaslatán, Somogyvár–Kupavárhegyen volt. Az új fémművesség mellett a mélyen vésett, fehér mészpórral kiemelt, geometrikus mintákkal és ritkán vörös festéssel is díszített, sötétbarnára és feketére égetett, fényezett felületű vučedoli kerámiatárgyak a korszak harmonikus ízlésvilágának méltó képviselői. A jól szervezett gazdasági alapokon megerősödő kulturális egység életének végén azonban újabb változások kezdődtek.

A Kárpát-medence déli részével ellentétben a Tiszántúl sík vidékein a kis-lengyelországi, az ukrainai és az erdélyi területekkel kapcsolatba hozható közösségek jelenlétével számolhatunk, melyek halottaikat sírhalmokba, ún. kurgánokba temették. Legtöbb ismeretünk eddig a Sárreudvari határában feltárt Órhalom réz fegyverekkel, ékszerekkel és kerámiaedényekkel együtt eltemetett halottjairól van, akiket bizonyosan a bronzkor kezdetén helyeztek sírjaikba. A Tiszántúl számtalan kurgánjának többségét valószínűleg jóval korábban, a rézkor kései időszakában, a Kr. e. 4. évezred második felében emelték azok a sztyepei pásztortörzsek, melyek már ismerték a ló házasításának fortélyait. A keleti, sztyepei hagyományokat követő közösségek kelet-magyarországi megtelepedésének pontosabb történetét rejtő halmok azonban mind a mai napig őrzik titkukat.

A Kr. e. 3. évezred középső harmadában az egykori központi települések megszűntek és az élet kisebb, egyszerűbb szerkezetű falvakban és tanyákon folyt tovább. A Vučedol-kultúra helyét fokozatosan a Balkán-félsziget központi és déli területeiről származó elemekből kialakuló *Somogyvár–Vinkovci-kultúra* foglalta el, melynek rokon csoportjai az Al-Duna és Olténia vidékén, valamint Erdélyben és a Körösök mentén is megjelentek (*Glina III–Schneckenberg, Gyula–Roşia csoportok*). A Kárpát-medence más területein a késő vučedoli hagyományokat továbbörző, de azokat kü-

1. Kora bronzkori belső díszes talpas tál Zamárdi határából

lönböző forrásokból merítve át is alakító kultúrák jelentek meg, köztük elsőként a *Makó-kultúra*, majd kissé később a *Nyírség-kultúra*.

A régészeti leletanyag alapján a bronzkor első időszakát állandó változások kísérték, melyeknek egyik formáló ereje az új metallurgiai ismeretek széleskörű elterjedése volt. A hasonló típusú fémtárgyak mellett a kor nagy távolságokat átfogó kapcsolatrendszerének maradandó lenyomatát őrzik azok a kerámiaedények is (például a belső díszes talpas tálak), amelyek több kultúrában közel egyidőben és hasonló formában jelentek meg. **(1. kép)** Az ún. *postvučedoli korszak* szétszórt hulladékgyödrökből és tűzhelyekből álló településein házmaradványokat – két nagyobb cölöpszerkezetes építménytől eltekintve – alig ismerünk. Csúpan feltételezhetjük, hogy a korabeli házak fából készülhettek, és mivel alapjukat nem mélyítették a földbe, ezért a régészet mai eszközeivel sem fedezhetjük fel nyomaikat. Ezek alapján az életmód meghatározó tényezője a gyakoribb helyváltoztatással járó állattartás lehetett, ami mellett kiegészítésként foglalkoztak földműveléssel is. Ezzel magyarázható az is, hogy a korszakból nem ismerünk nagyobb temetőket: egy-egy helyen 1–3, de legfeljebb 10 sír

feküdt egymás közelében. A szórványosan feltárt temetkezések között egyaránt találkozunk hamvasztásos és csontvázas sírokkal, s bár a rítusok szigorú követéséről nem beszélhetünk, úgy tűnik, hogy az északabbi és a keleti területeken a hamvasztásos rítus, míg délebbre inkább a csontvázas rítus tradíciója volt meghatározó. A Somogyvár–Vinkovci-közösségek délkelet-európai hagyományait tükrözik a Fertő-tó vidékén emelt halmok alatti temetkezések is.

A KORA- ÉS A KÖZÉPSŐ BRONZKORI TELL-KULTÚRÁK

Poroszlai Ildikó

Nem sokkal később, részben a folyamatos déli, balkáni kapcsolatok eredményeként és részben az ottani és a helyi változások hatására a Duna völgyének szerémségi és déldunántúli szakaszán, valamint a Sió völgyében alakult ki a korai *Nagyrév-kultúra*. Korai közösségeinek nyomait eddig főként réteges, úgynevezett tell-településekről ismertük. A vučedoli korszak után újra kialakuló és a bronzkor fejlődését végigkísérő központi jellegű, nagyobb falvak mellett léteztek kisebb, tanyaszerű települések is. Ennek újabb bizonyítékaként a közelmúltban a Szekszárdot elkerülő autótút nyomvonalán egy hulladékgyödrökből álló kis település nyomait tárták fel. A gödrökbe a korszak jellegzetes, javarészt díszítetlen bögréi, korszói mellé nagyobb fazekak és tárolóedények töredékei kerültek.

A nyugat- és közép-európai térség bronzkori fejlődésének kezdetét a *harang alakú edények kultúrájának* elterjedésével hozhatjuk kapcsolatba. Az Észak-Afrikától Angliáig és az atlanti partvidéktől Lengyelorszáig megjelenő, alapvonásaiban egységes kultúra egy kisebb csoportja Budapest környékén is megtelepedett, ahol így a Duna völgyét követő északnyugati és délkeleti eredetű hagyományok találkoztak egymással. Ennek egyik szemléletes, szép példáját mutatja egy Békásmegyeren feltárt temetőrészlet, ahol 154 sír képviseli ezt a korszakot. A szinte egész Európát behálózó kapcsolatrendszer háttérében feltehetően bizonyos (fém)nyersanyagok cseréje, kereskedelme állhatott.

E majdnem félezer évet felölelő időszak végére a Kárpát-medence új kulturális egységei kristályosodtak ki, melyek szigorúbb hagyományaik és szervezettebb életmódjuk alapján már jól elkülöníthetőek egymástól. A tell-gazdálkodás, mely korábban a Vučedol-kultúra idején csak szűk területre korlátozódott, a kialakuló tell-kultúrák (*Nagyrév-, Hatvan-, Ottomány-, Perjámos-kultúra*) Duna-menti és kelet-magyarországi telepein is meghonosodott, és hosszú, évszázadokon át (a középső bronzkor végéig) tartó békés élet indult meg intenzív földműveléssel, állattartással. A folyók (Duna, Tisza, Körös, Maros, Berettyó) közelében létrejött falvakban és körülöttük a fejlett mezőgazdasági ismeretekkel rendelkező lakosság földművelést és állattenyésztést folytatott. Gabonát (búza, árpa, zab, rozs), zöld-

2. Felszerszámozott ló
rekonstrukciós rajza
és csontból készült
lószerszámok
Tószeg–Laposhalom
és Füzesabony–Öregdomb
lelőhelyekről

ség-, gyümölcs- és főzelékfélét (bab, lencse, borsó, alma, bodza, szeder, som, uborka, mustármag), takarmányt (zab, here) termelt és gyűjtött, állatokat (marha, sertés, juh, kecske) tartott. A lovaikat csontból és agancsból faragott zablapálcákkal és szíjelosztó korongokkal szerszámozták fel. (2. kép) A nagy fémműves központokon kívül a jelentősebb telleken is folyt helyi bronzöntés, amiről bronzöntő tégelyek, fújtatók, öntőminták, öntési salak és természetesen maguk a bronztárgyak tanúskodnak: szerszámok, eszközök, a viselethez tartozó csüngők, pitykék, tűk és egyéb ékszerek.

A tell-telepeken az oszlopszerkezetű vagy döngölt agyagfalú házakat szabályos utcák mentén szorosan egymás mellé építették. A kemencék, a tűzhelyek főzésre, sütésre, edényégetésre, bronzöntésre szolgáltak. A hálónéhezékek, a halpikkelyek, az agancshorgok, a szigonyok a halászatra utalnak, az orsógombok, a szövőszék-nehezékek a fonás, a szövés bizonyítékai. Az őrlőkövek, a hombárok, a kanalak, a pácolóedények, a halsütő tálak, a szűrők a konyhai munka és a háztartás tartozékai. Az utcákra és a gödrökbe dobált hulladék, szemét, az elfogyasztott állatok csontjai, az ételmaradványok – a régészek számára az életről valló beszédes „kincsek”.

Ezek a telepek, „lakódombok” már a múlt században felkeltették a régi korok iránt érdeklődők figyelmét. Régészeti kutatásunk a tószegi tell-telep rétegei alapján dolgozta ki a Kárpát-medence bronzkorának első, széles körben alkalmazott kronológiáját. Az utóbbi 30 év ősrégészeti kutatásának egyik legnagyobb eredménye, hogy ezeknek az egymásra rétegződött telepszinteknek a feltárásához leginkább megfelelő és legtöbb információt szolgáltatató ásatási módszereket sikerült alkalmazni.

A legújabb ásatási eredmények szerint (Dunaföldvár–Kálvária tell-telep) a Duna jobb partján, a Dunaföldvár–Dunaszekcső közötti részen alakult ki déli és helyi elemek közreműködésével az első nagy kora bronzkori tell-alkotó kultúránk, a *Nagyrév-kultúra*. A Duna mentén a folyót kísérő löszdombokon sorra létesültek nagy méretű tell-te-

lepek: Dunaföldvár, Böleske, Baracs, Dunaújváros, Százhalombatta telepeinek alsó rétegeiben 1-3 méter vastagságban találjuk meg egymás fölött a megújított lakószinteket, rajtuk a oszlopvázaz vagy döngölt agyagfalú, néha meszelt, egy- vagy többosztatú házakat. Böleskén a közel 3 méter vastag Nagyrév-rétegsor a kultúra egész fejlődését reprezentálja, míg a többi telep létesítésére inkább a kultúra klasszikus és kései fázisában került sor.

A Dunán átkelve, Tószeg körzetében érték el a Tiszát, elfoglalták a folyó jobb és bal parti sávját, megalapították Laposhalmot és a tiszazugi telepeket. Ahol a földrajzi környezet állandó, hosszú élettartamú tell-telepek kialakulásának nem kedvezett, mint például a Duna–Tisza közén, ott kisebb, tanyaszerű lakóhelyek a jellemzőek.

BRONZKORI TELEPÜLÉSI GÓC A TISZAZUGBAN – TISZAUĞ–KÉMÉNYTETŐ *Csányi Marietta*

A Körös és a Tisza által közrefogott területen, a Tiszazugban, e vízben, halban gazdag, egykor dús növényzetű, termékeny vidéken minden időkből ideális életfeltételeket találtak otthont kereső elődeink. Nem véletlen tehát, hogy a Tisza középső folyása mentén ismert nyolc bronzkori tell-telep közül négy a Tiszazugban sűrűsödik, egymástól mindössze 10-15 kilométer távolságra. Noha köztük van egyik kora bronzkori kultúránk névadó lelőhelye, Nagyrév-Zsidóhalom is, az 1980–83 között folytatott ásatások révén mégis Tiszaug–Kéménnytető a legismertebb.

Feltárásaink a lelőhelynek az ártér felé eső peremén folytak, az átkutatott 300 négyzetméteren nyomon követhettük egy ősi település történetét, lakosságának változását, a falukép átalakulását. A település a kora bronzkorban, a Nagyrév-kultúra idején vált lakottá – négy egymásra rétegződött lakószintjük került napvilágra. A középső bronzkor elején feltűnő új hódító, a *Hatvan-kultúra* csupán egyetlen települési szintet hagyott maga után.

A legtöbb ismeretet a kora bronzkori Nagyrév-kultúra telepjelenségeiről szerezhettük, közülük is kiemelkedő jelentőségű az utolsó települési szint, melyen olyan lakóház maradványai kerültek elő, amelyet különleges ábrákkal díszített fala a bronzkorban páratlanná avat, de e különlegességtől eltekintve is a kultúra egyedülálló építészeti remeke. **(3. kép)**

A szóban forgó ház tűzvész áldozatául esett, s ennek a múltbéli tragédiának vagy talán rituális tűznek köszönhetjük, hogy a leomló falak maguk alá temették a ház teljes berendezését, megőrizve annak belső világát, hangulatát is. A többihez hasonlóan észak–déli tengelyű, 8,7×5,2 méter alapterületű épületet egy 10–12 centiméter vastag fal két eltérő nagyságú, funkcionálisan is megkülönböztethető helyiségre osztotta. A nagyobb méretű konyha sarkában boltozatos kemence magasodott, mellette állt a nap mint nap használt, tapasztott, agyagperemmel szegélyezett, nyílt tűzhely. A szemben lévő oldalon, végig a ház fala mentén, annak belső felületéhez csatlakozva, agyagpadka húzódtott. Erre kuporodhattak hideg téli estéken a kemenccével fűtött helyiségben a házban lakó család tagjai. A konyha földjén több, nagyobb méretű főzőedény darabjai

4. Kerámia kancsók a Nagyrév-kultúra idejéből. Tiszaug–Kéménytető, 2. szint

3. Leégett ház romjai és rekonstrukciója a Nagyrév-kultúra idejéből. Tiszaug–Kéménytető, 2. szint

hevertek. Ezek a feketére vagy narancssárgára kiegészített, plasztikus bordákkal díszített korsók, fazekak, csuprok a telepen folyó kerámiaművesség virágkorának termékei. **(4. kép)**

A fent leírt jelenségek az átlagnál ugyan jobban megépített, de mégiscsak közönséges lakóházra vallanak, melynek tulajdonosai a kényelmi szempontokat sem hagyták figyelmen kívül. A ház nyugati falrészének felszedésekor azonban ritka kincs birtokába jutottunk. A csaknem egészben kidőlt házoldal tűz okozta izzása következtében kemény páncéllá égett az a külső felületet vakolatszerűen borító, vékony agyagbevonat, amelybe valószínűleg még nedves, képlékeny állapotban, meghatározott rendszer szerint egymásba fonódó geometrikus motívumokat mintáztak a kora bronzkori házépítők. Mivel ez a lakóház egyedül állt egy nagyobb térség közepén, lehetséges, hogy tulajdonosa a közösség egyik kiválasztott tagja volt, melyet házának külső megjelenésében is kifejezésre juttatott.

Tiszaugon a legjobban megmaradt települési szinten hat ház került elő, amelyek két, három-három épületből álló csoportban helyezkedtek el. E házak egységes észak–déli tájolásában, a feltehetően vérségi kötelékeket szem előtt tartó hármass csoportosításban és a ház falán megmintázott ábrák tiszta geometriájában olyan szigorú rendezési elv nyilvánul meg, amelyben a Nagyrév-kultúra teremtoinek egyetemes világképe és etnikai-lelki sajátosságai is visszatükröződnek. A mindennapi élet, a település, a házak kézzelfogható valósága elválaszthatatlanul összefonódott a hit irracionális világával.

SÍROK NAGYRÉV–ZSIDÓHALOM KÖRÜL *Csányi Marietta*

A lakóhely és a temető az egykori ember létének két ellentétes, de egymást kiegészítő vetülete. A települések feltárással az elődök mindennapi életébe pillanthatunk be, temetőik révén pedig megpróbálunk hitviláguk, szellemiségük közelébe férkőzni. A tell-alkotó kultúrák számos te-

metőjét ismerjük, ahhoz azonban ritka régészszerecse kell, hogy a telepet és a hozzá tartozó temetőt is megtaláljuk. A legtöbb falunál örök talány marad, hova temették halottaikat többszáz éven át. A ritka kivételekhez tartozik Nagyrév–Zsidóhalom.

A Nagyrév-kultúra névadó lelőhelye az a tekintélyes méretű településhalom, amely a Tisza bal partján, a folyó árterének északi peremén magasodik. A hozzá tartozó temetőt földmunka során a véletlen hozta felszínre 1980-ban a településhalomtól keletről határoló homokvonulaton, ahol azután leletmentés derített fényt arra, hogy a korai időszakban (Nagyrév-kultúra) távolabb, a későbbi időszakban (Hatvan-kultúra) pedig a telep közvetlen közelébe temették halottaikat a bronzkori falu lakói. A feltárt temetőrészletek négy, egymástól távol eső csoportot alkottak, nem beszélhetünk tehát összefüggő nekropoliszról: a telt észak és kelet felől határoló végeláthatatlan homokdombok mindegyike rejthet magában kisebb, 6-8-10 temetkezésből álló sírcsoportot.

A Nagyrév-kultúra idején került földbe a feltártak közül 27 sír, mely három csoportra különült el. A sírcsoportok egy-egy család temetkezései lehettek, az esetenként kimutatható sírpárok pedig valószínűleg a családon belüli szorosabb összetartozást jelenthetik.

A nagyrévi sírok változatos temetkezési szokásokról árulkodnak. Mint a kultúra területén mindenütt, a halotthamvasztás általános gyakorlata mellett a zsugorított csontvázas temetkezés is szép számmal fordul elő. A hamvasztásos rítusú sírok sem egyformák: a hamvakat legtöbbször a sírgödör aljára szórják, kivételes esetekben urnába kerülnek. A szórthamvas sírok e temető leggazdagabb temetkezései. Különböző formájú, alakú kerámiaedényekben, korsókban, fazekakban, függeszthető edényekben, tálkákban helyezik a halott mellé ismeretlenbe vezető túlvilági útjára az élelmet. Az egyik sírban 14 edény került elő (5. kép), a hamvak között a halott személy fegyverével, a korszak jellegzetes rövid, széles pengéjű bronz törével. A temető két másik sírjában a mellékletek között kultikus jelentésű, geometrikus ábrákkal gazdagon díszített edények is előfordultak. Ezek azok a minták, amelyek e korszakban egymástól távol eső lelőhelyeken is azonos rendszerbe foglalt elemekből állnak – két párhuzamos közé zárt vagy magában álló zeg-zug-minta, lépcsőszerű ábra, átlós négyzetek, rombusz alak, feltartott kar – s hogy nem csupán ornamentális funkciójuk van, azt elsősorban sajátos elrendezésük sejteti.

A csontvázas sírokban kevesebb a melléklet, a halottat zsugorított helyzetben, többnyire kelet–nyugati irányban fektetik a sírgödörbe, legfeljebb 2-3 edényt tesznek a lábához, a fejéhez, a derekához. A temetés módja a temetkezési rítusban tapasztalt változatosság ellenére nem a véletlenen múlott, hanem mindenkor a közösség hagyományokon alapuló, íratlan törvényei szabályozták. A holttest vagy a hamvak, illetve a tárgyak síron belüli elhelyezésének, a sírgödör alakjának, tájolásának szigorú rendje volt, melyet legszembetűnően a szórthamvas sírok példáznak. Lekerekített

5. Szórthamvas sírban talált edények. Nagyrév–Zsidóhalom B felület, 8. sír

négyszög alakú, kelet–nyugati tájolású sírgödör északi felében szorosan egymás mellett sorakoznak a sírba helyezett edények, míg a sírgödör üresen hagyott északi felének keleti sarkában található a hamvak. Ez a jelenség nemcsak nagyrévi jellegzetesség, hanem ahogy a Tisza jobb partján, a Tószeg–Ökörhalmon feltárt, a nagyréviakkal azonos elrendezésű szórthamvas sír bizonyítja, e szigorú kötöttség általános érvényű a kultúra területén, s háttérben olyan egyetemes világkép áll, amelynek legfontosabb eleme a szimmetria és a szabályosság. A bonyolult szimbólumrendszer a természetfeletti erővel fenntartott kapcsolat hosszú idő alatt állandósult tárgyi, képi megjelenése.

A HATVAN-KULTÚRA TERÜLETFOGLALÁSA

Tárnoki Judit

A Nagyrév-kultúra részben egyidejű közvetlen szomszédja az Észak-Magyarországon kialakult *Hatvan-kultúra*, mely nevét a Hatvan melletti strázsahegy telepről kapta. A kultúra kialakításában a helyi alaplakosságon kívül feltehetően keleti eredetű népcsoportok is szerepet játszottak. Legkorábbi magaslati telepei a Hernád–Bodrog–Sajó folyók közti csereháti dombvidéken keletkeztek, később birtokba vették egész Észak-Magyarországot és a Tisza mentét a Körös torkolatáig, a Tiszántúl egy részével és a Tiszazuggal együtt. E hatalmas expanzió során, mely a kultúra virágkorában következett be, száznál több kisebb-nagyobb sánccal és/vagy árokkal erősített tell-telep keletkezett egymástól alig 5-10 km-re. A kultúra népe az útjába eső Nagyrév-kultúrát felszámolta, telepeit elpusztította, majd saját stílusában újjáépítette. A Felső- és a Közép-Tisza vidéken szinte minden tellen jelentős Hatvan-rétegsor található.

EGY JELLEGZETES ALFÖLDI TELL-TELEP: JÁSZDÓZSA–KÁPOLNAHALOM

Jászdózsa–Kápolnahalom az alföldi korai–középső bronzkori tell-telepek jellegzetes képviselője. **(6. kép)** A halom mesterséges eredete már első pillantásra is feltűnő. A 6 méter magasra kiemelkedő, ovális alapú, lapos platójú domb várként magasodik ki teljesen sík környezetéből. A telepet két sánc és árok is védte: a külső az egész nagy kiterjedésű telepet vette körbe, a belső pedig közvetlenül a halom lábánál húzódott – ez utóbbi ma is jól megfigyelhető. Ezek a sáncok-árkok az első betelepülők idején készültek, vagyis a falu a kezdetektől védett volt a külső támadások ellen. A belső sáncárkot két helyen is megkutatták a feltárás során. A négy méter mély árok alján sikerült rábukkanni egy olyan különleges gödörre, amely az építés során elföldelt áldozatokat tartalmazta. Ez tucatnyi ép állatkoponya volt, közöttük barna medve, őstulok, vaddisznó, szarvas, házi sertés maradványaival.

A halom kutatása *Bóna István* és *Stanczik Ilona* vezetésével 1966 és 1975 között tíz nyáron át folyt, ekkor 540 centiméter vastag rétegsort sikerült feltárni. A falu több évszázados élete során az eredeti felszín több mint 5 métert magasodott, az utolsó lakók már valóságos „fellelgárban” éltek.

Az első megtelepülők – a Hatvan-kultúra népe – egy kisebb árvízmentes magaslatot szemeltek ki falujuk helyéül a korai bronzkor utolsó évszázadaiban, Kr. e. 2200 táján. Gondos tervezéssel kijelölték a házak helyét, melyek valószínűleg egy központi teret vettek körül. A házak a telep legkorábbi időszakában igen nagy méretűek voltak, hosszuk a 12 métert is meghaladta. Ezek a bronzkori lakóházak nem

sokban különböznek a közelmúlt parasztházaitól. Közös jellegzetességük, hogy a mindenkori lakókörnyezetben fellelhető, egyszerű építőanyagokból készültek: tapasztott agyagfalukat gerendaváz tartotta, tetőszerkezetük nádból, ágakból készült, padlójuk vastagon döngölt agyag. Földbe mélyedő alapozásuk gyakorlatilag nem volt, a falat-tetőt tartó gerendaváz is alig 30–40 centiméterre mélyült a padlószint alá. A telep korai időszaka hatalmas tűzvészsel ért véget, mely során a megfigyelt házak egytől-egyig leégték, a padlókat vastag omladékréteg borította. Több jel is mutatja, hogy ez nem egy egyszerű, természeti eredetű tűzvész volt. A legszembeötlőbb, hogy a következő korszakban a házak elrendezése, mérete, beosztása alaposan megváltozott. Ezzel együtt gyökeres változás állt be a feltárt régészeti leletanyagban is: az edények, a használati tárgyak egy új népszerűség megjelenését tükrözik. Hogy ennek az új népszerűségnek – a *Fűzesabony-kultúrának* – feltűnése nem folyt békés körülmények között, a leégett házakon kívül az is jelzi, hogy a korai időszakot lezáró, elpusztult szint egyik házának padlója alá egy jelentéktelen külsejű fazékba nagy értékű kincset rejtettek el a lakók, amit aztán többé sosem ástak elő. A kincset 37 darab tömör arany hajfonatdísz, valamint bronzcsákány, bronzbalta, kisebb bronzékszerek, apró aranypitykék és egy borostyán gyöngysor alkotta. Az aranytárgyak összsúlya meghaladja a 14 dekagrammot, de a bronztárgyak és a messzi földről származó borostyán már magában is jelentős értéket képviselt. **(7. kép)**

A hatvani telepeken – Jászdózsan is – nagy számban kerülnek elő jellegzetes textil- és barbotindiszes edények, marha-, juh-, sertés- és lócsontok, ezen állatok kicsinyített szobrocskáit, továbbá kocsimodellek, kocsikerekek, madár-

6. A tell-telep képe. Jászdózsa–Kápolnahalom

7. Arany kincslelet
Jászdózsza– Kápolnahalom 11.
szintjéről

alakú edények. Ez utóbbiak a kultuszélethez kapcsolhatók, s áldozati célra használhatták őket. (8. kép)

A Füzesabony-kultúra térhódítását a Hatvan-kultúra többi tiszavidéki telepén is megfigyelhetjük. Jászdózsán a régészeti jelenségek értelmezése szerint a Füzesabony-kultúra fennhatósága alá vonta a telepet, de a Hatvan-lakosságot valószínűleg nem akarta megsemmisíteni, így annak anyagi kultúrája virágzott a telep életének végéig.

Ebben az időszakban kisebb (10-11 méter hosszú, 5-6 méter széles) házak épültek, melyek több esetben megfigyelhetően két helyiségből álltak. A házak egymás melletti elrendezéséből még nyilvánvalóbb egy központi tér megléte, a bejáratok is erre nyíltak a szűk utcák helyett. Ezt az időszakot is az egész telepre kiterjedő tűzvész zárta le. (9. kép)

A telep életének utolsó korszakában még kisebb, 40-45

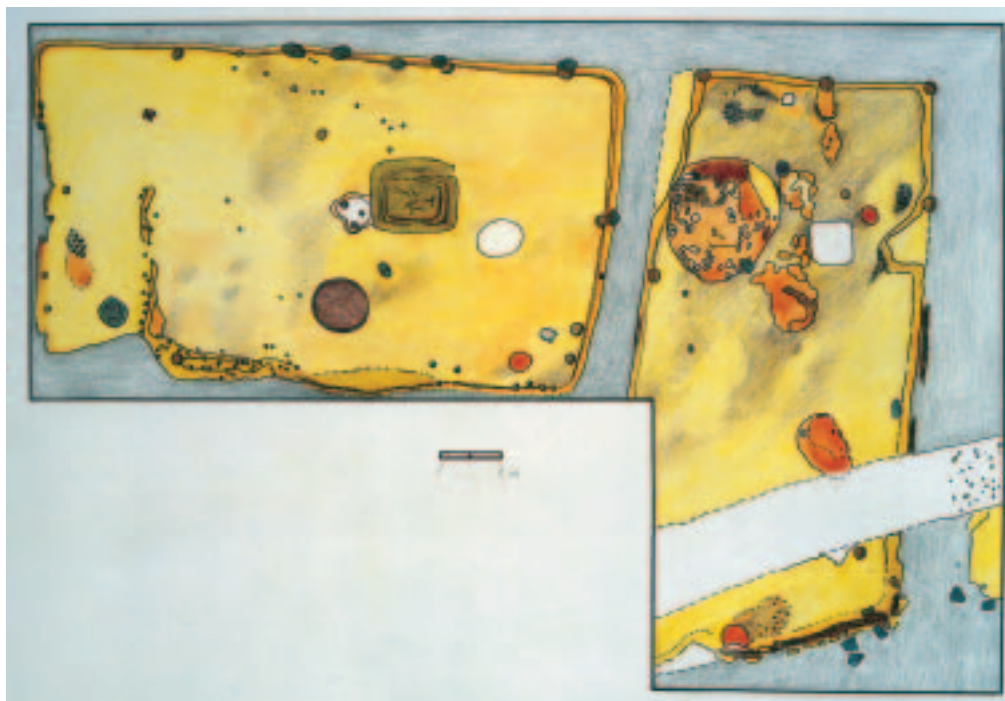
négyméteres, egy helyiséges, fedett előteres házak épültek. Az utcák először érik el a 2 méteres szélességet. A leletanyag alapján a telepnek ezt a periódusát a középső bronzkor végi *Koszider-időszak*ra lehet keltezni. A korszak végén a telepet lakói feladják, és ismeretlen helyre költöznek.

A HATVAN-KULTÚRA TEMETŐI

Ahhoz képest, hogy a Hatvan-kultúrának mintegy 100-120 nagy méretű, akár több száz éven keresztül lakott tell-telepét ismerjük, meglepően kevés információnk van temetőikről. Mindent egybevetve, az eddig fellelt sírok száma nem éri el a százat, a többé-kevésbé pontosan megfigyelt-írt síroké pedig még az ötvenet sem. Ennek magyarázata

8. Állatszobrocskák
a hatvani rétegből.
Jászdózsza– Kápolnahalom.

9. A jászózsza–kápolnahalmi telep hatodik rétegének ásatási rajza

elsősorban a kultúra temetkezési szokásaiban keresendő. A szórványos adatok ellenére is bizonyosnak látszik, hogy a telleket kis sírszámú temetők laza láncolata vette körül. Hatvan–Strázsahalom környezetéből például 13 helyről ismerünk sírokat, az eddigi legnagyobb temetőt pedig Versegén tárták fel, ott is mindössze 26 sír került elő.

Temetési szokásuk legjellegzetesebb vonása, hogy a halottakat minden esetben elégették. A hamvak sírba helyezése kétféleképp is történhetett: vagy a megásott sírgödör aljára szórták azokat, vagy urnába helyezték. A halottakat mindig edénymelléklettel indították el a túlvilági útra, de tetemes mennyiségű kerámiát csupán a szórthamvas sírokba helyeztek, nem ritkán 10-20 darabot is. Nehéz megállapítani, hogy az edények száma jelent-e valamilyen társadalmi különbséget, hiszen a „leggazdagabb” sírok sem tartalmaznak valóban értékes tárgyakat, aranyat vagy bronzot. A halott elégetésének szokása miatt megválaszolhatatlanok azok a kérdések is, hogy a mellékletek milyensége függött-e a halott korától, nemétől. Csak sejtethetjük, hogy a kevés sírból álló, zárt egységet alkotó temetők egy-egy nagycsalád használatában voltak.

KÖZÉP-EURÓPAI TÍPUSÚ GAZDÁLKODÁS: FÖLDMŰVESEK A DUNÁNTÚLON

Kiss Viktória

Az alföldi és a dunamenti tell-kultúrákkal egyidőben a Dunántúlon nem alakult ki tell-telepeket építő életmód. Itt olyan földműves-állattenyésztő népek éltek, amelyek

rövidebb ideig laktak egy helyben. Telepeiket időrőlidőre felhagyták, és a megművelt terület kimerülése után tovább vándoroltak, új földeket vonva művelés alá. Életmódjuk alapvetően különbözött a Kárpát-medence keleti felén jellemző délkelet-európai típusú gazdálkodástól.

A déli eredetű Somogyvár–Vinkovci-kultúra területére a korai bronzkor végén új népesség érkezett, amelyet a kutatók Kelet-Európa felől eredeztetnek. Beolvadtak a helyi lakosságba, így alakult ki a *Kisapostag-kultúra*.

A Kisapostag-kultúra fazekasai a kézzel készített urnák, bögrék nyakának felületébe kiégetés előtt nagyon vékony fa- vagy csonteszközzre feltekert zsineggel mintákat mélyítettek; e mintákat kiégetés után mésszel töltötték ki (tekerceselt pálcikás mészbetétes díszítés). A kultúra népeisége a Dunántúl közel teljes területét elfoglalta (a mai Vas megye és Zala megye nyugati része kivételével): északon a Dunáig, délen egészen a Drávaig megtalálható települései. Nyugaton a Rinya folyása, a Kis-Balaton mocsarai, majd a Marcal és a Rába, keleten a Duna és a Sió jelzik határát.

E népesség életmódjára a korai bronzkorban általánosan elterjedt, falusias, rövid életű, úgynevezett egyrétegű telepek szórt rendszere jellemző. Eltér ettől a kisbalatoni víztározó-program leletmentéseinek keretében Vörs–Tótok dombján feltárt telepük, melyet egy 50 méter átmérőjű, 2,5-3 méter mély körárok vesz körül. A körárok által védett faluba három kisebb, 1,5-2 méteres kapun át lehetett bejutni; az északkeleti oldalon vizenyős rét biztosított természetes védettséget, itt ugyanis egy 10-12 méteres szakaszon nem található meg az árok. A falu házait nem sikerült feltárni, ennek oka az lehet, hogy a Kisapostag-kultúra népeisége olyan, földfelszínre épített házakban

lakhatott, amelyeket az újkori mezőgazdasági művelés következtében ma már csak igen szerencsés esetben tudnánk ásatásokon megtalálni. E házak omladékát pusztulásuk után ugyanis nem védte meg a följük épített több méter vastag réteg, ahogyan az a tell-telepek esetében történt. Hasonló körárkot tártak fel Balatonmagyaród–Hídvégpusztán és Vörsön is. Ezek a lelőhelyek arra utalnak, hogy a Kisbalaton mocsarai által védett térségbe húzódnak be a lakosság az ellenséges támadások elől. A vörsei telep felhagyásakor a házak leletekben, paticsban gazdag anyagát – talán a tell-telepek szándékos felgyújtásához hasonló rítusok keretében – „beletemették” az árokba; erre utalnak a benne talált rétegek. (10. kép)

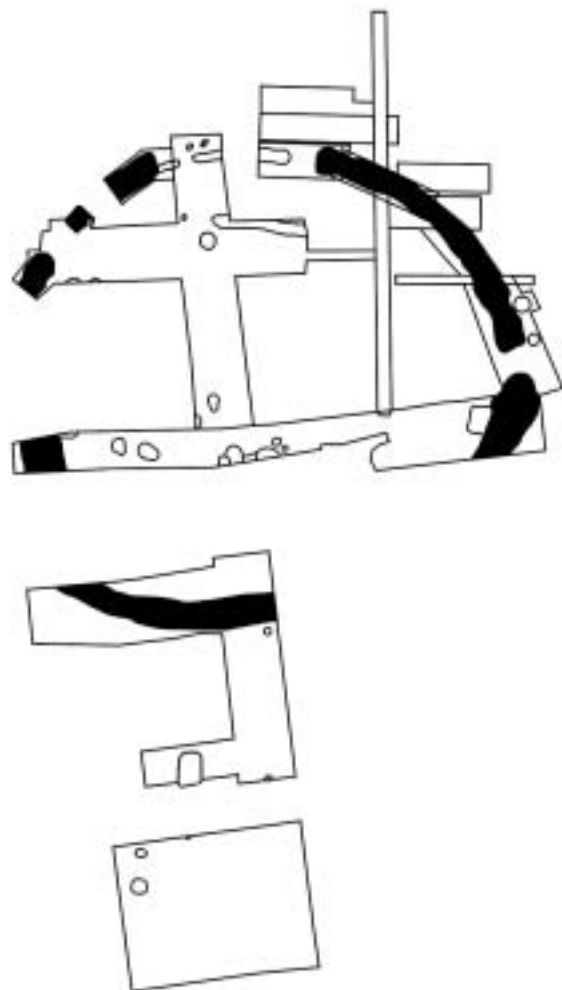
A Kisapostag-kultúra temetkezéseit az újabb adatok alapján csontvázas és hamvasztásos sírokból egyaránt ismerjük. Az előbbieket általában oldalt fekvő, alvó pózban (ún. zsugorított csontvázas rítus), melléklet nélkül, ritkábban egy edénnyel eltemetett halottakat rejtenek. Más elhunytakat ezzel szemben máglyán hamvasztottak el, és a hamvakat edényben helyezték a sírba. A rítusbéli kettősség magyarázata nem egyértelmű, hiszen a melléklet nélküli

csontvázas sírok mellett ismerünk gazdagon eltemetett csontvázas halottat is: Balatonakalán talán egy közösség vezetőjét rejthette az a temetkezés, amelyben a halott mellett két edény, egy arany hajkarika, egy bronz kartekercs és súlyos bronzfegyverek voltak.

Nagyon nehéz éles határvonalat húzni a korai és a középső bronzkor között, annál is inkább, mert bizonyos telek rétegsora zavartalan, békés átfejlődést mutat. Ezzel együtt történtek etnikai, gazdasági, sőt történelmi változások is, melyek következtében három nagy kulturális és területi egység különböztethető meg a középső bronzkor (Kr. e. 19–14. század) folyamán: a *dunántúli mészbetétes edények népe*nek szállásterülete, mely a közép-európai típusú gazdálkodási módhoz köthető, illetve a Tisza vidéki tell-kultúrák és a *Vatya-kultúra* településterülete (a Dunántúl egy része, a Duna–Tisza köze), amelyek a déli kultúrkörhöz kapcsolódnak.

A Kárpát-medencét átszelő kereskedelmi utaknak is köszönhető az a gazdasági fellendülés, amelynek következtében az itt élő népek anyagi kultúrája, gazdagsága messze felülmúlta nyugat-európai szomszédait.

10. Vörs–Tótok dombja, a körárok feltöltődésének rétegei és a feltárt körárok ásatási rajza

FAZEKASMESTEREK A DUNÁNTÚLON

Kiss Viktória

A középső bronzkor kezdetén a Kisapostag-kultúra átalakult: az új műveltséget a *dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájának* nevezi a magyar régészeti kutatás. Elnevezését díszes edényeiről kapta: a fehér mésszel kitöltött minták a korsók, a bögrék, az urnák nagy felületét beborítják. E népesség csaknem az egész Dunántúlon elterjedt, területe csak kismértékben tér el elődjétől: északon messzebb, a Dunán átlépve a mai Délnyugat-Szlovákiáig terjedt; a Balaton keleti oldalánál viszont visszaszorult, itt szomszédja és rokona, a Vatyá-kultúra gátolta meg keletebbre hatolását. Korábban csak kisebb, egyrétegű telepeiket ismertük. Új eredmény, hogy a Kaposvárt elkerülő autótút építése előtti leletmentésen 400 méter hosszan elnyúló falujuk került elő. Ez alapján megállapítható, hogy a nagyobb méretű falvakban többnyire felmenő falú, az alföldi tellekről jól ismert gerendavázás, vesszőfonatos-paticsos szerkezetű házak állhattak, ezek mellett feltehetően félig földbe mélyített gazdasági épületekkel és számos méhkas alakú tárológödörrel, kúttal is számolnunk kell.

A kultúra mészbetétes díszű, szép agyagedényei a Dunántúltól keletre és nyugatra, a Kárpát-medence többi, középső bronzkori kultúrájához is eljutottak – ez alapján élénk cserekereskedelemre következtethetünk. **(11. kép)** Az alföldi tell-telepeken egészen a Bihari- és az Erdélyi-érchegységig megvannak az azon a területen idegen, fehér mészbetéttel díszített edények és edénytöredékek – ezekért cserébe feltehetően bronznyersanyag, illetve kész fémtárgyak, esetleg más, szervesanyagból készült (így mára elpusztult) termékek (ruhák, bőrök), élőállatok is kerül-

11. Mészbetétes díszű bögre. Jászdózsa–Kápolnahalom

hetek a Dunántúlra. A mai Szlovákia, Csehország és Ausztria területére eljutott dunántúli kerámiáért és bronzékszerekért az ottani, fejlett bronzművesség késztermékeit kaphatták.

A MÉSZBETÉTES KERÁMIA KULTÚRÁJÁNAK TEMETKEZÉSEI

A kultúra népessége kisebb családi közösségekből állhatott, temetői általában 20-30 sírt tartalmaznak; néhány esetben ismerünk csak 100 sírosnál nagyobb temetkezési helyet (Kaposvár, Mosonszentmiklós, Ménfőcsanak). A

12. Vörs–Papkert B, LXXXII. sír

ERŐDÍTETT KÖZPONTOK A DUNA MENTÉN

Poroszlai Ildikó

A kisapostagi népesség keletre terjeszkedése és a Nagyrév-kultúra népével való találkozása révén a Duna mentén a középső bronzkor elején kialakult a *Vatya-kultúra*, melynek mozgékony csoportjai minden irányba sikeresen terjeszkedtek: megszállták az addig lakatlan Duna–Tisza köze homokos vidékét, a Tápió menti hatvani erődített telepeket, valamint déli irányba, a Duna mindkét partján előrenyomultak.

Egyrétegű és többrétegű telepein kívül csak a *Vatya-kultúra*ra jellemző az az erődrendszer, amely a kultúra középső szakaszában keletkezett, és egyrészt a település területét védte, másrészt ellenőrzése alatt tartotta a fontosabb dunai átkelőhelyeket. A ma ismert földvárak sánccal és árokkal erődített tell-telepek, néhánynál belső tagolás figyelhető meg, például Lovasberény, Dunaújváros, Alpár esetében. Ezek a földvárak egy-egy régió földműves és kereskedelmi központjai is voltak. A fém- és érclelőhelyektől távol eső népesség elsősorban a termékeny löszterületnek köszönhette gazdagságát; mezőgazdasági termékeit, állatállományát cserélte bronz- és aranytárgyakra. A több száz síros urnatemetők fémmellékletei jól tükrözik a kultúra külső kapcsolatait: a bronz tárgyak nyugati (dél-német, cseh területek), keleti és déli eredetűek, a borostyán északról jött, az import kerámia pedig számos egykorú kultúra terméke. Mindez a vatyai népesség domináns szerepét bizonyítja a hosszú és a rövid-

14. Vatyai hombár. Százhalombatta–Földvár

13. Bronzkincs. Zalasabár

kultúra népessége a felékszerezett halottakat máglyán elhamvasztotta és a hamvakat a máglya maradványaival együtt helyezte a sírokba. A hamvak kerülhettek edénybe (urnás-hamvasztásos rítus), más esetekben a sírgödör aljára szórták a halott földi maradványait, és köré helyezték az étel- és italmellékletekkel ellátott edényeket (szórthamvas rítus; Vörs-Papkert B). **(12. kép)** Egy sírba akár 10–40 edényt (különleges esetekben ennél többet) is elhelyeztek.

Kitüntetetten gazdag személyekre következtethetünk a kultúra jellegzetes fémművészete alapján, melyet bronz kincsleletekből ismerünk (például a zalasabari kincs); e tárgyak helyi gyártását a néhány telepen megtalált öntőformák is bizonyítják. **(13. kép)** A kincsleletekben található ruhadíszek és a későbbi, a mészbetétes kerámia-kultúrájával rokon népek agyagból készített nősobrocskái alapján a középső bronzkori, dunántúli női viseletet is megismerhetjük.

A hitvilágra madáralakú szobrocskák mellett madáralakú csörgők, miniatűr agyagtárgyak is utalnak – az utóbbiakat gyerekjátékként is használhatták.

távú kereskedelemben. A társadalom leggazdagabb rétegét azok alkothatták, akik kezükben tartották a kereskedelmi útvonalakat – ez a kereskedelemből meggazdagodott arisztokrácia uralta a Duna menti földvárakat. Mindezzel együtt a Vátya-társadalom elsősorban paraszti társadalom volt, ahol a földművelés mellett a pásztorkodás végig egyenrangú szerepet játszott. Az alföldi tell-alkotó közösségekhez képest anyagi kultúrája jóval egyszerűbb, kevésbé változatos volt. **(14. kép)**

Az impozáns vatyai földvárak igen korán felhívták magukra a figyelmet, a 60-as években munkacsoport is alakult kutatásukra. Ismereteink mégis hiányosak, hiszen a terepbejárásokból, a felmérésekből, a kis felületen történt ásatásokból nem lehet egy-egy telep szerkezetére, funkciójára biztosan következtetni. Jelenleg 30 erősített vatyai tell-telepet ismerünk, ezek közül 14-ben volt ásatás. A kultúra igazi központja mindvégig a Duna jobb partján volt, ahol nagyrévi alapokon folytatódott és virágzott az élet (például Baracs, Bölcske, Dunaújváros–Kosziderpadlás, Százhalombatta). Később – a Vátya-korszak folyamán és végén – újakat is létesítettek, például Mende, Nagykőrös, Alpár, Solymár esetében. E telepek rétegsora vékonyabb, a hozzájuk tartozó temetők kisebbek – ezeket a falvakat, várakat tehát sokkal rövidebb ideig használták.

A dunántúli nagy földvárak közül Bölcske az, amely 6 méteres rétegsorával a Nagyrév- és a Vátya-kultúrák teljes fejlődésmentét reprezentálja. A leletanyag és a házak szerkezete egyértelműen bizonyítja a Vátya-kultúra nagyrévi eredetét, továbbá a két kultúra törés nélküli átféjlődését. Az oszlopsorral vagy anélkül épített döngölt-vert agyagfalú, illetve karóvázás, nádra tapasztott falú és tapasztott padlójú épületek a Nagyrév- és a Vátya-rétegek

jellegzetes háztípusai. Az épületek elhelyezkedéséből azt a következtetést vontuk le, hogy a telepet a korai és a klasszikus Nagyrév-kultúra határán átalakították, azt követően azonban – a telep életének végéig – a telep szerkezete változatlan maradt. Feltűnő a gödrök nagy száma, míg az előző (Nagyrév) korszakban a gabonátároláshoz, a szemtároláshoz, az egyéb háziipari és kézműves tevékenységhez szükséges gödröket a belső telepen kívül ásták, addig ezek a Vátya-kultúrában bekerültek a házak közelébe, sőt a házak belsejébe is. A Vátya-tellekre jellemző a telepen belül ástott gödrök nagy száma, melyek nehezítik az ásatást. Szinte lehetetlen bolygatatlan házpadlót találni, de a betömődött gödrök felett a megsüllyedt járószint követése sem egyszerű feladat. **(15. kép)** A telep fennállása alatt végig nagy jelentősége volt a gabona- és a növénytermesztésnek (egysoros és kétsoros búza, rozs, árpa, borsó, lencse, lóbab), az állattenyésztésnek (sertés, juh, kecske, szarvasmarha, ló) és a halászatnak. A legújabb kutatások tükrében a festékőrlést is fontos ipari tevékenységként tartjuk számon, amit az őrlőköveken, marokköveken talált festéknyomok bizonyítanak. Használtak fekete színű szerves anyagot, fehér színű természetes eredetű anyagot és vörös árnyalatú okkerföldet. Az okkert a településen bányászták, erre utal a lelőhely neve is: Vörösgyűrű vagy Vörösgyír. A helyi bronzművességről tanúskodik a klasszikus vatyai rétegből előkerült laposvéső öntőformája, továbbá fújtatócső-töredékek, drót- és lemezékszerek.

A Duna–Tisza közéről ismert nagykőrösi földvár szokatlan nagy méretével – közel 3 hektár – és szegényes leletanyagával különbözik a többitől. Négy települési szintje a Vátya-kultúra klasszikus korszakát reprezentálja, az erősítés (sánc és árok) a telep életének végén épült. A házma-

15. Középső bronzkori felszín. Százhalombatta–Földvár

16. Százhalombatta–Földvár: a lelőhely távlati képe

radványok egy- és kétosztatú, agyagfalú épületekre utalnak, a döngölt agyagpadlón nádszőnyeg lenyomatát lehetett megfigyelni. Megítélésünk szerint ez a nagy, falusias telep a környék gazdálkodó közösségeinek egyfajta központja lehetett.

Az alpári erődtelep megépítésével a vatyai népesség a Tisza középső és déli vidékét tartotta ellenőrzése alatt. A telepet és a várat földsánc választotta el, igazi erődítéssel azonban csak a vár rendelkezett. Mind a telepen, mind a várban felmenő agyagfalú és agyagpadlójú házakban laktak, a házakon belül és kívül egyaránt találtak kemencéket, tűzhelyeket. A méhkas alakú vermekben nagy mennyiségben lelt kicsépeelt búza a telepen belüli gabonátárolás szokására utal.

Százhalombatta–Földvár vagy Téglagyár is jól ismert Duna-parti vatyai lelőhely. A löszdombon épített erődített tell-telep egyharmadát a korábban itt dolgozó téglagyár agyagkitermelése elpusztította. **(16. kép)** Több ásatás megfigyeléseiből (*Kovács Tibor* leletmentése és *Poroszlai Ildikó* ásatásai) tudjuk, hogy a Nagyrév-kultúra kifejlett szakaszában létesített telepet a koszideri korszakban hagyták el lakói. Elrejtett bronz kincsek, edénykészletek jelzik a telep életének végét.

A leletanyag és a település rétegviszonya a bölcskeihez hasonlít. A kora bronzkori Nagyrév- és a középső bronzkori Vatyá-kultúrák átfejlődése töretlen, a két kultúra nem választja el vastag feltöltési vagy pusztulási horizont. A telepen a házakat egymás fölé építették, szerkezetük, építési technikájuk megegyezik: lekerekített sarkú, dön-

gölt agyagfalú és agyagpadlójú, többosztatú épületek. A gödrök nagy száma itt is a vatyai és a koszideri rétegekre a legjellemzőbb: füstölő és szemétgödrök, gabonás vermek. Az egyik gödörben nagy mennyiségű gabonával együtt egy nőiséget szimbolizáló, plastikus díszű edény került elő, mely nagy valószínűséggel a hitvilággal, a termékenységi kultusszal hozható összefüggésbe. A hosszú, békés évszázadokon keresztül itt élő népesség földműveléssel, állattenyésztéssel, halászáttal, bronzöntéssel, szövéssel foglalkozott. A Vatyá- és a koszideri rétegekben megsokszorozódnak a háztartási és a háziipari eszközök, tárgyak: a szűrőedények, a halsütő tálak, a kanalak, a fedők, a szövőszéknehezékek, a csont- és kőeszközök. A feltárt házak mérete és a földvár kiterjedése alapján számításaink szerint 50-70 ház állhatott egy időben a központi faluban, s ez mintegy 4-500 fő jelenlétéről tanúskodott. **(17., 18. kép)**

1998-ban új ásatás kezdődött a lelőhely központi részén egy svéd–magyar közös projekt keretében. Az ásatási szelvény kijelölése a megelőző geoarcheológiai fúrás alapján ott történt, ahol 6 méter vastag rétegsor és egy belső, kora bronzkori erődítési árok nyomai mutatkoztak. A gyakorlati munka megkezdése előtt kidolgoztuk a metodológiát, a dokumentációs rendszert és a komplex mintavételi stratégiát. A hagyományos tell-ásatás kiegészül a *total station* (komputerrel összekötött teodolit) használatával. Ez a svéd DAD adatbázis-kezelő rendszerhez van kapcsolva, így a lelőhelyen felvett adatok azonnal számítógépbe kerülnek. Az ásatás közben készült felszínrajzokat digitalizáljuk, és földrajzi információs rendszer segítségével (GIS)

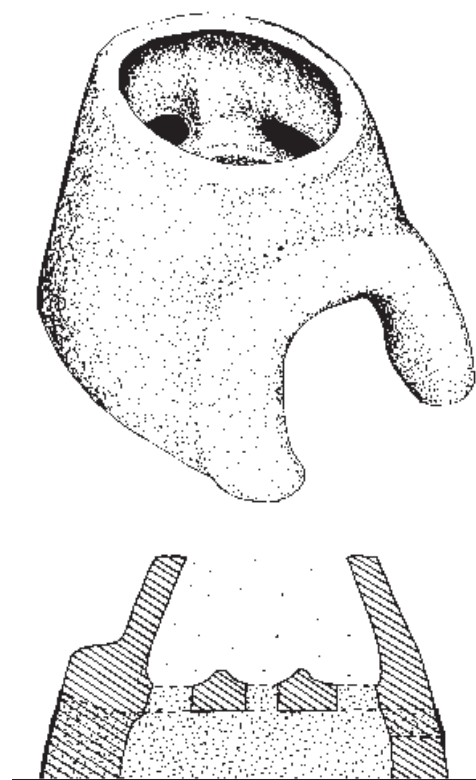

17. Különleges díszű edények a középső bronzkor végéről. Százhalombatta–Földvár. Koszideri korszak

ábrázoljuk. A földmintákat rostáljuk és iszapoljuk. A precíz feltárási és dokumentálási módszer, továbbá a természet-tudományos vizsgálatok segítségével megkíséreljük meghatározni az épületek funkcióit, valamint elkülöníteni az egy-egy épületen belül végzett tevékenységeket. A Vatyatellekre oly jellemző gödrök rendeltetését a betöltődési folyamatból próbáljuk meg rekonstruálni. Célunk a tipológiai elemzéseken túl minél szélesebb körű következtetéseket levonni a településszerkezetre, a gazdaságra, a környezetre, a társadalomra vonatkozóan. A tell-ásatást kiegészíti egy intenzív terepbejárás a Benta völgyében, majd kisebb szondázó ásatások az ott kiválasztott lelőhelyeken, mert a tell vonzáskörzetébe tartozó kisebb telepek és a tell kapcsolatára is keressük a választ.

Ahogy a földvárak keletkezése, úgy megszűnése sem egyidőben történt. Néhányat még a klasszikus Vatyakultúra végén elhagytak lakói (Bölcske, Nagykőrös), többségük a Vatyakultúra végső, ún. koszideri szakaszában vált lakatlanná (Alpár, Solymár, Százhalombatta). Az utóbbi korszak a dunaújvárosi Kosziderpadlás telepéről kapta a nevét, ahol több bronzkincset is találtak az utolsó lakórétegbe ásva. Mivel erőszakos pusztításnak sehol sem akadunk nyomára, feltételezzük, hogy lakói valamilyen gazdasági, társadalmi vagy klimatikus ok miatt távoztak. Kincse-

18. Rostélyos kemence. Százhalombatta–Földvár. Koszideri korszak, II. réteg

 a kemence fala és rostélyja
 tűztér
 égetőtér

0 30 cm

19. Kincslelet. Dunaújváros–Kosziderpadlás III.

iket, értékeiket azért rejthették el, mert bíztak a visszajövetelben (koszideri típusú bronz kincsek). (19. kép)

A VATYA-KULTÚRA TEMETKEZÉSEI – DUNAÚJVÁROS–DUNADÚLÓ *Vicze Magdolna*

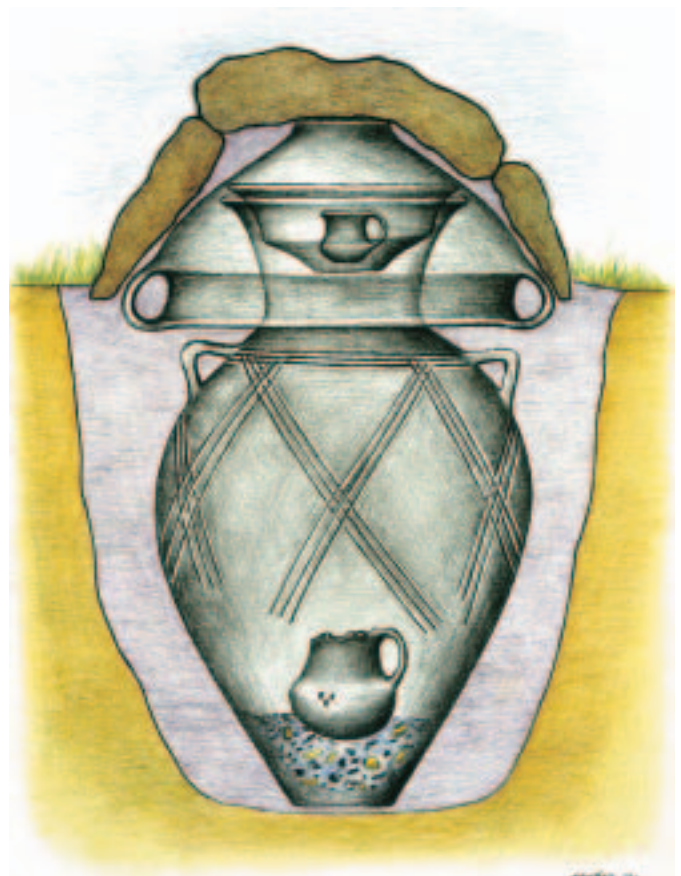
A több száz síros vatyai temetők többségében a kultúra belső fejlődését nyomon lehet követni, így ezek alkalmasak finom belső időrend kidolgozására is. Dunaújvárosban például a feltárt, mintegy 1600 sír nyugat felől félkörívben vette körül a telepét. Ebből az elrendezésből egyértelműen látszik, hogy e népcsoport számára igen fontos volt az is, hogy halottait közel, szinte látótávolságban tudja az élők világához. A temetők belső elrendezése szoros, jól körülhatárolható kapcsolatrendszereket mutat. A kultúra legkorábbi fázisától jellemző a kisebb sírcsoportok szabályos csónak alakú elhelyezése, mely talán a nagycsaládi egység sajátos tükröképe. A temetkezések számának növekedésével nő a csónak alakú formációk alapterülete is, mely egy-egy társadalmi egység kijelölt temetkezési helye lehetett. Megfigyelhető, hogy egyes sírcsoportokon belül ugyanaz a kronológiai sorrend, mint a temető egészében.

A Vatyá-kultúra népe, hasonlóan a megelőző korszakbeli Nagyrev-, illetve Kisapostag-kultúrákhoz, halottait elhamvasztotta, és az emberi maradványokat nagy halotti urnákba helyezte. Kimutatható, hogy a hamvakat anatómiai sorrendben helyezték el, alulra a lábszárcsontokat,

utána a törzs (főként a csípő) csontjait és legfelülre a koponya-, illetve a fogmaradványokat. A halottat valószínűleg a temető területén ravatalozták fel és égették el, erre utal, hogy néhány esetben négyyszögletes vagy ovális átégett és tisztán tartott tűzhelyet találtak a sírcsoportok között. Az urna száját általában egy vagy két tállal fedték le, belsejében vagy mellette kis bögrét helyeztek el. (20. kép)

A kultúra korai szakaszában a sírmellékletek között néha függeszthető edénykéket is találunk, melyeknek minden esetben egyéni díszítésük volt. Jelentőségük nagy lehetett, hiszen sok esetben ezekben az edénykébe helyezték a bronzékszer-, illetve ruhadísz-mellékleteket. Dunaújvárosban a síroknak mindössze 5%-ban találtak fémmellékletet, de ezek igen nagy változatosságot mutatnak. Vannak a síroknak olyan fegyver- és tűtípusok, amelyek a közép-európai, illetve a kelet-alpi bronzművesség termékei, némely bronzcsüngő, tör és lemezékszer keleti és déli hagyományokat őriz, a borostyánt pedig északról hozták be. Ennek alapján megállapítható, hogy a Vatyá-bronzművességet szoros szálak kötötték keleti, déli és nyugati területekhez egyaránt. Feltételezésünket a bronzok mellett a sírok kerámialeletei is alátámasztják, hiszen a Kárpát-medence szinte valamennyi egyidős bronzkori kultúrájának import edényei is megtalálhatók, amiből arra következtethetünk, hogy a Vatyá-társadalom egy nyitott, széles körű kapcsolatokkal rendelkező kultúrkomplexum volt.

20. A Vatyá-kultúra temetkezési rítusának rekonstrukciós rajza

A TISZA-VIDÉK KÖZÉPSŐ BRONZKORÁNAK FÉNYKORA: A FÜZESABONY-KULTÚRA

Szathmári Ildikó

A Tisza vidéki népek kerámiájára különösen jellemző a spirálminta és az árkolás, továbbá ezek bütyökkel való kombinációja. A gyönyörű fényezett felületű edények – tálak, fazekak, kancsók – fejlett fazekasságról, már-már művészi hajlamról vallanak. Összefoglaló néven *spirálbütykös edények kultúrájaként* is emlegetjük területenként elkülönülő csoportjait. Csonteszközökön, fegyvereken, ékszereken egyaránt gyakori a spirális, amit általános divatiránynak tartunk.

Az Alföld peremterületeivel együtt kulturálisan és földrajzilag egy nagy egységet képviselő középső bronzkori kultúrkör kutatása – a jelenlegi országhatároknak megfelelően – Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Jugoszláviában folyik.

A középső bronzkor elején a Tisza felső és középső folyásvidékén, a Bodrog és a Hernád völgyében jelent meg a *Füzesabony-kultúra*. Ezen a területen sorra elfoglalta a Hatvan-kultúra telepait, és teljesen új falvakat emelt.

Füzesabony–Öregdomb *Tompa Ferenc* ásatásai által vált ismertté, aki 1931-től több éven keresztül végzett feltárásokat. A bronzkori telepől igen nagy, megközelítőleg 1900 négyzetméternyi területet tárt fel, a halomnak tehát csaknem a felét. 1976-ban újabb, ezúttal leletmentő és hitelesítő ásatásra került sor *Stanczik Ilona*, a Magyar Nem-

zeti Múzeum régészének vezetésével. A tell akkori, már igen rossz állapota miatt meglehetősen nehéz volt egy viszonylag épségben maradt, bolygatatlan teleprészt kiválasztani. Ennek ellenére az 5×10 méteres szelvény, egy 51 méter hosszú friss metszet és az őshumuszon fekvő, legkorábbi települési szint értékelése több lényeges ponton előbbre vitte a kutatást, újabb megvilágításba helyezve egyúttal a Tompa-féle ásatások eredményeit is. Tisztázódott, hogy a tell nem az erődített telepek sorába tartozik, a 240-260 centiméter rétegsor nyílt színi telepen keletkezett. Bebizonyosodott – a korábbi véleményektől eltérően –, hogy az Öregdombon nem telepedett meg más népeiség (Hatvan-kultúra), az első és egyetlen bronzkori falut a füzesabonyi népeiség létesítette, s házeit többször megújítva lakta viszonylag hosszú ideig.

A névadó település, Füzesabony–Öregdomb a kultúra virágkorában létesült, és az ottani emberek egészen a telep megszűnéséig éltek ott zavartalan nyugalomban. Az előkerült leletek alapján joggal feltételezzük, hogy a telep a vidék vallási központja is volt.

A lakóházak méreteire Tompa nagy felületen végzett ásatásai nyújtottak biztos támpontot. A kétféle háztípus, a 4×5-6 méteres kiscsaládi házak, valamint a jóval nagyobb 5×12-14 méteres közösségi épületek egymás mellett élését egy adott időszakon belül más, hasonló korú telepeken is megfigyelték. (21. kép) Szintén gyakori berendezési tárgyai az épületeknek a tapasztott, kerek, peremes tűzhelyek környékéről feltárt parázstorítók, a melegítésre használt agyaggúllák, a különféle tűzhelyrácsok, valamint a hordozható katlantűzhelyek.

A füzesabonyi díszedények a tell-kultúrák kerámiamű-

21. Bronzkori település
rekonstrukciós rajza.
Füzesabony–Öregdomb

A FÜZESABONY-KULTÚRA TEMETŐI

Csányi Marietta

22. Madár alakú edény és csörgő

vességének csúcsát jelentik. Ezek a művészi kivitelű, gazdagon díszített, finom anyagú, fényes, fekete felületű edények mai szemmel nézve is különösen szépek. Valószínűleg annak látták a bronzkor idején is, mivel általában a ház kiemelt helyére vagy a falra akasztva tartották őket. A nagy mennyiségben előforduló szűrők, kanalak, fedők, csuprok, fazekak, halsütő tálak a telteken is nagy számban előforduló háztartási edényeket képviselik.

A füzesabonyi telepen a felső két szintből előkerült leletanyag a Füzesabony-kultúra fiatalabb, kései stílusában keletkezett. A korábbi szolid, klasszikus ízlésvilágot egy erőteljesebb, feltűnőbb formakincs (plasztikusabb felületek, nagy, hegyes bütyökdíszek stb.) váltja fel, ami egyben a korszak végét is jelenti.

A bronzkori telepek általában kevés adatot szolgáltatnak a fémművességre, az előkerült néhány kúpfejű tű, tűr, peremes véső, tokos lándzsahegy és mindenekfölött a hét darab öntőformalelet azonban kétségtelen bizonyítékául szolgál a helyi bronzöntés meglétének.

A füzesabonyi népesség hiedelemvilágának és fejlett alkotóművészetének emlékei a telepen talált „kultikus tárgyak”. A madárszimbólum az egész bronzkor folyamán megfigyelhető. A Füzesabonyban előkerült 20 madárábrázolás azonban messze több annál, mint ahány a régió bármelyik bronzkori településéről ismert. A feltehetően rituális cselekmények eszközéül szolgáló 17 darab *aszkosz*, illetve töredékei, valamint a 3 darab madár alakú csörgő magán viseli a korszak kerámiaművességének jegyeit. (22. kép)

Magyarország hegyei között, valamint a Tisza mentén (a Zagyvától a Körös torkolatáig) a hatvani népesség továbbélését bizonyítják a hamvasztásos sírok, hiszen ezek élesen megkülönböztetik az újonnan érkezettek csontvázas rítusától.

A Füzesabony-kultúra talán az egyetlen, melynek telepeit és temetőit egyaránt hasonló arányban ismerjük, sőt a legtöbb bronzkori temetkezést valószínűleg ebből a kultúrából tárták fel. A legújabb kutatásokkal együtt közel 2000 sírját sikerült eddig hitelesen megfigyelni.

A kultúra temetkezései kiemelkedő fontosságúak a középső bronzkorban, ugyanis a tell-kultúrák többsége elhamvasztotta halottait (Nagyrev-, Hatvan- és Vatyakultúra) vagy temetkezéseik gyakorlatilag ismeretlenek (*Ottomány- és Gyulavarsánd-kultúra*).

A füzesabonyi telepeken élő emberek halottaikat a teleptől néhány kilométerre lévő kisebb nemzetségi vagy nagycsaládi temetőben helyezték örök nyugalomra. Ez ideig három ilyen típusú temetőről van tudomásunk: a mezőtárkány-kettőshalmi a telep lakossága a legkorábbi, a pusztaszikszói pedig a legkésőbbi időszakban használhatta. Kiemelkedő jelentőségű a harmadik, a Tiszafüred határában feltárt majoroshalmi sírmező, mivel felöleli a kultúra életének teljes időszakát, a legkorábbi síroktól a legkésőbbiekig. Itt összesen 635 sírt tártak fel. Emellett ez a kultúra egyetlen olyan temetője, amelyről pontosan tudjuk, hogy melyik településhez tartozik, és a telepen, az Ásotthalmon, ásatás is folyt.

A Füzesabony-temetők – közöttük a Majoroshalmon feltárt is – szigorúan kötött temetkezési rendről árulkodik. A halottakat oldalukra fektetve, a testhez felhúzott kézzel és behajlított lábbal – ún. zsugorított pózban – földelték el, mintha valóban örök álmukat aludnák. A férfiakat mindig a jobb oldalukra fektették úgy, hogy fejük dél felé mutasson, a nőket pedig pontosan ellentétesen tették a sírba: bal oldalukon feküdtek, fejükkel észak felé. Így minden halott arca kelet felé nézett. Ezt a szigorú rítust a legkisebb gyermek esetében is betartották.

A nagy kiterjedésű majoroshalmi temetőben kisebb sírcsoportok is megfigyelhetők: a halottakat egy ovális mentén temették el vagy sorokba rendezték. Minden sírba került egy-egy edény, gyakran több is. A bögréket-korsókat az elhunyt fejéhez vagy öléhez tették, a nagy tálakat a lábakhoz. A használati tárgyak, fegyverek a halott keze ügyébe kerültek. Így az arc előtt, a kezeknél találhatjuk meg a harci csákányokat, a bronztőröket, a bronzlándzsákat, a bronzbaltákat, a bronzvésőket, a bronzárákat, a kőpengéket és a kőékeket. A könnyen kicsorbuló bronzfegyverek mellé fenőkövet is tettek a sírokba. A gazdag férfiak közül is kiemelkednek azok a harcosok, akiket a túlvilági útra teljes fegyverzettel (csákánnyal, baltával, tűrrel), esetleg két harci csákánnyal láttak el, illetve az a sír, amelyben a harci fokos fa nyelének bronz borítása is épségben megmaradt. (23. kép)

A kultúra embere fémtárgyait is finom vonalú, dúsan hullámzó, vésett ornamentikával látta el. A korabeli hamvasztásos sírokból összeolvadt bronzrögként vagy értelmezhetetlen tárgy-halmazként előkerülő ékszerek viselete a Füzesabony-sírok alapján nyer értel-

23. A tiszafüred–majoroshalmi B54. számú sír ásatási rajza és leletei

met. A férfi és a női sírokban egyaránt gyakori lelet a díszített vagy egészen egyszerű, leginkább nagy varrótűre emlékeztető ruhatűző tű. A nyaknál vagy a mellrészen kerül elő, jelezve, hogy a felső ruházatot rögzítették vele. Fejnél, vállnál található egy aranyból készült ékszertípus, a hajfonatkarika. A nők gyakran hordtak apró, bronz spirálcsovekből és nagyobb bronzcsüngőkből összeállított nyakéket. A gyakran aranyból készült, kúp vagy korong alakú, átlukasztott szélű lemezek a ruházat szegélyét, a nyakki-vágást díszítették, de az ékszerek helyzetéből fejék (párta? süveg? fátyol?) is rekonstruálható. A közösség életében kiemelkedő szerepet tölthetett be az a leánygyermek, akinek jobb bokáját súlyos, kettős spirálban végződő bronztekercs díszítette.

A BERETTYÓ–KÖRÖS-VIDÉK KÖZÉPSŐ BRONZKORI LAKÓI – A GYULAVARSÁND-KULTÚRA

Csányi Marietta–Tárnoki Judit

A Füzesabony-kultúrával rokon az attól keletre-délkeletre, vele egyidőben élt népesség. A korábbi Ottomány-kultúra szállásterületét (Gáborján, Békés, Túrkeve, Bakonszeg stb.) foglalta el, de újakat is létesített (például Berettyóújfalu–Herpály, Szilhalom, Vésztő–Mágor stb.). A Füzesabony-kultúrához hasonlóan csodaszép, spirálmotívumokkal, büty-

kössel, árkolásokkal díszített kerámiát készítettek és használtak. Ezek az edényeken, a csonttárgyakon, az aranykorongokon, a bronzfegyvereken fellelhető futóspirális vagy kanellúra-minta kétségtelenül déli hatást tükröz.

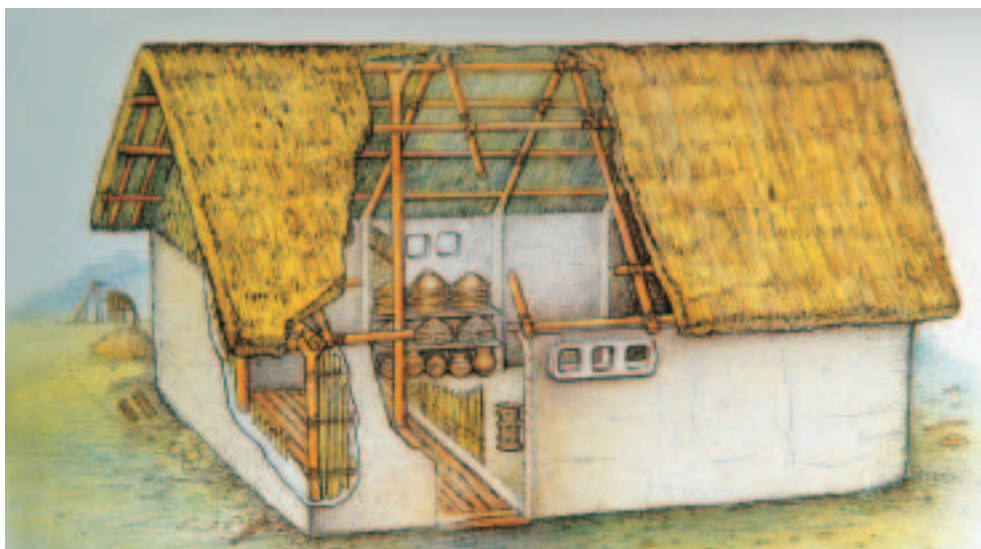
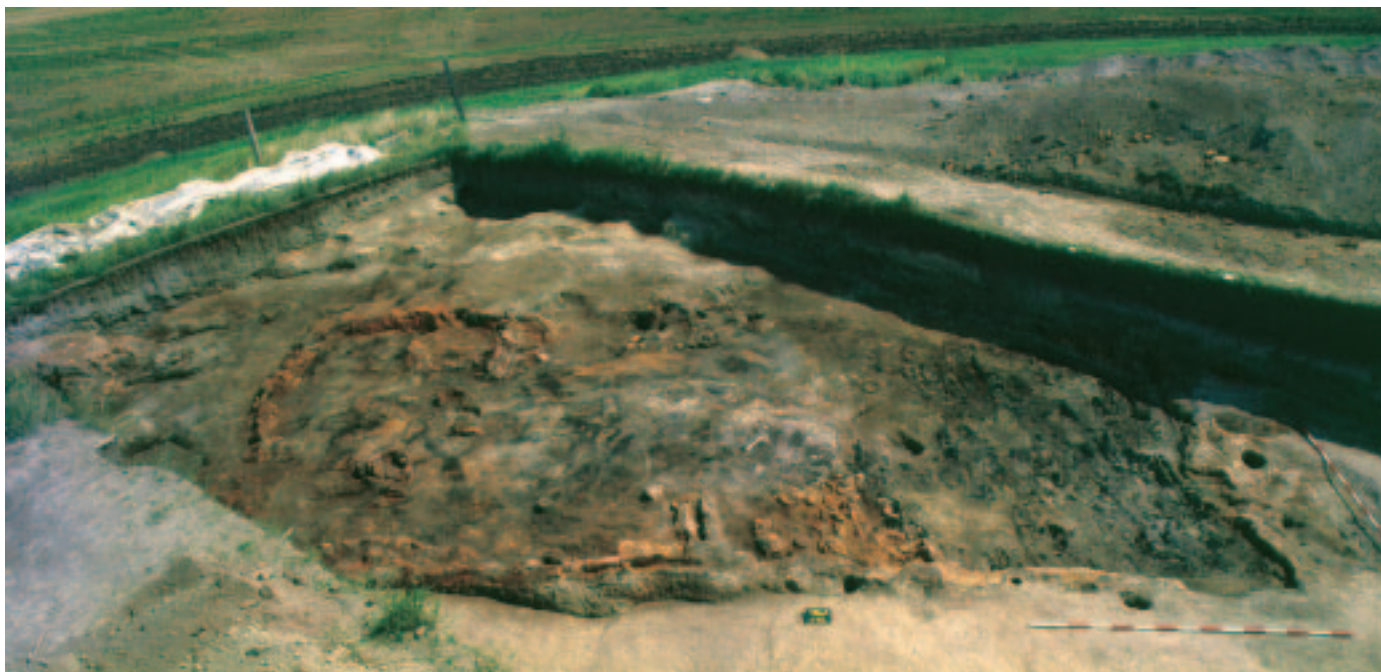
EGY BERETTYÓ MENTI TELL: TÚRKEVE–TEREHALOM

A Berettyó-völgyi tellek legdélibb és legimpozánsabb képviselője a túrkevei Terehalom, a Berettyó egyik mellékágának, a mára már kiszáradt Boroszló-érnek az árteréből emelkedik ki, annak keleti partján magasodik. Az észak–déli hossz tengelyű, ovális alapú, kb. 100×80 méter alapterületű, környezetéből 6–8 méterre kiemelkedő domb az Alföld egyik legnagyobb bolygatatlan telltelepülése, 580 centiméter vastag bronzkori rétegsorral, melyet az 1985–1995 között folyt feltárások hoztak felszínre. A telep körül ma is jól kivehető, árokból és sáncból álló védmű rajzolódik ki.

Túrkeve–Terehalom a Közép-Tiszavidék, a Berettyó-vidék és a Dél-Alföld bronzkori tell-kultúráinak találkozá-

24. A túrkeve–terethalmi tell-telep metszete

25. Túrkeve-Terehalom, 2. szint. A ház rekonstrukciója és edény a padlóról

si pontján fekszik. Ahogy feltárásaink azóta igazolták, a bronzkori Kárpát-medence „politikai” térképét tekintve ez a mezsgye-jelleg volt a meghatározó az egykori falu életében, s természetesen ez érződik lakóinak régészeti hagyatékában is.

A telep feltárását egy 10×10 méteres szelvényben kezdtük el, melyet az 1–2. szint esetében 10×20 méterre bővítettünk ki. Ez a felület csak csekély hányada a domb egészének, mégis, szerencsés módon sokrétű információt kaphattunk a település szerkezetéről. Elmondhatjuk, hogy a halom tetejétől az aljáig a „bronzkori csodák” városában jártunk; ugyan nem mesés kincseket, Priamosz aranyát találtuk meg, hanem leégett és összedőlő lakóházakat, a romok alá temetett teljes háztartással, és bár a „családi ét-

készlet” összetört, de rekonstruálható darabjaival, különös agyagépítményeivel egy korabeli falu mindennapi életének szinte érintetlen tárgyi emlékeivel mutatják be korukat.

A telep közel 6 méteres rétegsora felöleli a kora bronzkortól a középső bronzkor végéig terjedő, teljes időszakot. (24. kép) Az ásatás ütemének megfelelően, felülről számított szintek közül az 1–2. szint a középső bronzkor végi Koszider-időszakra, a 2/A–3–4–5. szint a középső bronzkorra, a 6–11. szint pedig a kora bronzkorra keltezhető. A Koszider-időszakban a kései Gyulavarsánd-kultúra (*Túrkeve-fázis*) népe, a középső bronzkor megelőző időszakában a Gyulavarsánd-kultúra, míg a kora bronzkorban az Ottomány-kultúra lakta a telepet. A rétegek töretlenül, hiátus nélkül követték egymást, a telep szerkezete azonban a

kora és a középső bronzkor váltásánál gyökeresen megváltozott. Ezt a település szerkezetében bekövetkezett változást az ásatási szelvény metszete illusztrálja. A 11 lakószint közül csak a 4. szint épületei nem égtek le. A kora bronzkori 6–11. szinteken a telep más elrendezést mutat, az épületek szorosan, sakktablaszerű mintában álltak egymás mellett. A szintek között alig volt néhány centiméteres feltöltés, a padlókat többszörösen megújították, ilyenkor a házakat is részben átalakították.

Az épületek a telep minden időszakában egységesen északnyugat–délkeleti hossztengetyűek voltak, feltehetően az általános szélirányhoz alkalmazkodva. Minden szinten döngölt agyagpadlós, oszlop/karó szerkezetes falú, nyeregteretű épületek kerültek elő. Gyakran megfigyeltük, hogy a süppedő talajra épített falakat valószínűleg több alkalommal is újabb gerendákkal erősítették meg, főként a házak statikailag legkényesebb pontján, a sarkoknál. Több esetben találtunk a fal alapozásába, vagyis az oszlopok közé fektetett hasított deszkát vagy egyenes fatörzset. A kora bronzkorban a falakat alapozó árkokat is meg tudtuk figyelni. Ennél „komolyabb” alapozása egyetlen épületnek sem volt.

A telepen kivételes helyet foglal el a 2. szint. **(25. kép)** Az itt teljes egészében feltárt lakóház a korszak eddig ismert legimpozánsabb épülete, kerámiája pedig tökélyre fejlesztett edényművességről árulkodik. Ebben a leletanyagban tükröződik legélesebben a telep egész történetét végigkísérő peremterületi jelleg. Hamisítatlan Gyulavarsánd-típusok, késői-klasszikus Füzesabony- és Szőreg-edények egyetlen zárt leletegyüttest alkotnak, valamennyin felfedezhető koszideri jellegzetességekkel. A telep szerkezetileg talán legérdekesebb háza a 4. szinten került elő, az összedőlt, de le nem égett épületet a korhad *in situ* famaradványok alapján rekonstruálhattuk. A telepen geofizikai felméréseket is végeztettünk, hogy ne csak az általunk átkutatott kis szelvényen át szerezhessünk információt a tellről.

Azt már egyszerű geomorfológiai vizsgálattal megállapíthattuk, hogy a településhalmot egykor árok vette körül, mely a vízállástól függően telítve volt vízzel. Az árok vonala ma is látható a domb lábát övező sekély mélyedésben, melyre a környezetétől eltérő dús növényzet is felhívja a figyelmet. A dombon és a környéken végzett felszíni leletgyűjtésekből, valamint más egykorú lelőhelyekkel való összehasonlításból azt is tudjuk, hogy a halom egy nagyméretű bronzkori telep központi, erődített része, melyet észak–kelet–dél felől, a sáncárok vonulatát kísérve, félkör alakban egy „külső” telep ölel körül.

A geofizikai mérési eredmények alapján a domb belső területének nagy része, egy kb. 50×80 méteres folt zsúfolásig be volt építve. Becsléseink szerint ez a halom lakható fennsíkjának mintegy 80%-a. E mérési adatokat a feltáráson észlelt jelenségek is alátámasztották. A házak minden időszakban, minden települési rétegben szorosan egymás mellett sorakoztak, s az esetek többségében újra meg újra ugyanazon a helyen. Az utcák szélessége csak a legritkább

esetben haladta meg az 1–1,5 métert. Az archaeomágneses felmérés eredményeinek ismeretében ezt az épületsűrűséget a központi telep egészére általánosíthatjuk.

A „vár” ilyen fokú beépítettségében, valamint a telep alaprajzának az ásatási adatokból ismert, szigorú szabályosságában a maximális helykihasználásra való törekvés tükröződik, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy e sánc- és árokrendszerrel védett magaslat a lehető legtöbb ember befogadására alkalmas legyen. Védelmi funkciójának azonban csak akkor tud megfelelni, ha területén a puszta fedélen túl lakóinak élelmiszer-ellátása is biztosított. A szelvényünkben feltárt épületmaradványok az észlelt jelenségek (tűzhelyek, edénytartó polc) és a talált leletek (használati edények, eszközök, az elfogyasztott állatok csontjai stb.) alapján lakóházként szolgáltak. Nem találtunk kizárólag raktáreépületnek meghatározható objektumot. Arra azonban van adatunk – a 7. települési szintben, ahol a ledőlt, égett romok között mintegy 20 centiméter vastag rétegben elszenesedett gabonamagvakat találtunk –, hogy valamennyi házban, feltehetően azok padlásán tároltak bizonyos mennyiségű gabonát. Valószínűleg annyit, hogy a családnak a téli időszakra elég legyen. A termés ilyenén tárolása a termelés módjára vonatkozóan fontos kérdéseket vet fel. Közös földön, közösen termeltek-e, s aztán osztották szét családonként, házanként a gabonát, mert a várban közös tárolásra nem volt mód, vagy külön földön, külön termeltek és a ház padlásán a saját termést tárolták. Az utóbbi esetben vajon képezték-e közös tartalékot? Ezekon kívül is kellett azonban nagyobb készleteknek lenniük, ha többnek nem is, annyinak mindenesetre, amennyit vetőmagként évről évre tartalékoltak. Ilyen magtáraknak azonban a vár szűkre szabott területén nem jutott hely. Ezek – más gazdasági épületekkel együtt – csak a külső telepen állhattak. Mindkét változat a társadalom nagyfokú szervezetségét feltételezi, s ezt már a telepnek – csak előzetes tervezéssel kialakítható – szabályos alaprajza is valószínűvé tesz.

TELL-TELEPÜLÉSEK A MAROS TORKOLATVIDÉKÉN

P. Fischl Klára

A kora bronzkor végén és a középső bronzkor folyamán a Tisza és a Maros menti mocsaras területeken élt a *Perjámos-kultúra* (gyakran *Maros-kultúra*nak is nevezik) népessége. Kialakulása a korai bronzkor második feléhez köthető, és szoros kapcsolatot mutat a nagyrévi népcsoporttal. Településterületének északi határait jelzik a mártélyi temető és a Hódmezővásárhely környéki lelőhelyek, délen pedig az Aranka folyó déli sávja. Nyugaton a Tisza határolja, míg keleten Arad környékéig terjed.

A kultúra települései főképp a mocsaras területből kiemelkedő, szigetszerű hátságokon találhatók. A kisebb kiemelkedések láncolatán egyrétegű megtelepedési nyomokat lehet megfigyelni (Hódmezővásárhely, Mokrin), me-

A KOSZIDERI KORSZAK

Poroszlai Ildikó

lyek rövid életű falvakra, helyüket gyakran változtató népességre utalnak. A rendelkezésre álló adatok alapján a falvak közössége az adott szárazulaton belül „vándorolt” (Szőreg), néha a temetkezési és a lakóhelyet váltogatva (Tiszasziget–Ószentiván). Néhány területen azonban – a Tisza–Maros összefolyásánál (Kiszombor, Klárafalva) és ott, ahol a Maros kilép a síkságra (Szemlak [Semlac], Pécska [Pecica], Perjámos [Periam]) tell-településeket is találhatunk.

Ezek közül a század elején kitűnő technikával tárták fel a perjámosi és a pécskai többretegű telepeket, melyek a kultúra korai időszakára keltezhetők. A korai telepek életének vége, és ezzel párhuzamosan az új lakóhelyek kialakítása a kultúra életében bekövetkezett változásra utal, mely a települési terület jelentős csökkenésével járt. Ennek következtében a középső bronzkor végén a Maros mentén már csak végvárszerűen mutatható ki a tárgyalt anyagi kultúra hagyatéka. Hatása azonban az ún. korszakerőszak gazdagon díszített edényein is jól kimutatható. Klárafalva–Hajdova több mint 3,5 méter rétegvastagságú településén Móra Ferenc már 1931-ben ásott, de szintenkénti feltárással csak 1969-ben (*Trogmayer Ottó*) és 1987-ben (*J. M. O'Shea*) került sor. A telepen vesszőből font, sárral tapasztott falú, többször megújított padlójú házakat lehetett rekonstruálni, de előkerültek gerendacsapolásra utaló nyomok is. A leletanyag alapján e település a kultúra életének második szakaszában keletkezett, és virágkorát a középső bronzkort záró korszakerőszak alatt élte.

A tell-telepek alacsony száma, két csomópontban való koncentrációja, illetve az a tény, hogy nincs adatunk az egyrétegű és a réteges települések közötti hierarchikus viszony meglétére arra enged következtetni, hogy a többretegű települések létrejöttében az alföldi tell-telepek kialakulásának okától eltérő tényezők játszottak közre. Feltehetően a Maros menti víziút e két kulcsfontosságú pontjának ellenőrzése lehetett az a kényszerítő erő, ami miatt az említett lelőhelyeken nem vándorolt a település lakossága újabb „szigetre”, hanem egy helyben maradván létrehozta a többretegű települési formát.

A *Perjámos-kultúra* leletanyagát – elsősorban mívesen készített kerámiáit, jellegzetes, kétfülű korsóit – legjobban az aránylag nagy sírszámú, csontvázás rítusú temetőkből ismerjük (Deszk-A, Deszk-F, Mokrin, Ószentiván, Szőreg). A halottakat zsugorított helyzetben, oldalukra fektetve tették a sírgödörbe, feltehetően társadalmi rangjuknak megfelelő viseletbe öltöztetve (fejdísz, nyaklánc, öv, karékszerek, ruhakapcsoló tűk, használati eszközök és fegyverek) és étel- (állatcsontok), illetve italmelléklettel együtt. Az általános temetési mód a nőknél a dél-észak irányú tájolás és a jobb oldalukra való fektetés volt, míg a férfi halottakat észak-déli irányban és a bal oldalukra fektetve helyezték a sírba. E rítus szerint a halottak arca általában kelet felé nézett. Külön is fel kell hívni a figyelmet egy sajátos temetkezési módra, az ún. *pythos* temetkezésre (edénybe helyezett csontváz), mely a kultúra különböző területén eltérő gyakorisággal fordult elő.

A nagy technikai fejlődést mutató középső bronzkor utolsó szakaszát *korszakerőszak*nak nevezi a kutatás. Maga a korszakerőszak kor igen érdekes képet mutat: a tell-telepek klasszikus korszaka után – tehát még a korszakerőszak kor előtt – egyeseken megszűnt az élet (például Nagykőrös, Bölcske), másokon sajátos utóélet játszódott le (például Százhalombatta, Tószeg, Dunaújváros, Bárca, Túrkeve), vagy éppen új erődtelt telepek keletkeztek (például Alpár, Buják, Solymár). Mindezek jeleznek valamiféle változást, de a történelmi magyarázatnak (*balomsíros kultúra* támadása) elmentmondani látszik az a tény, hogy a teltek tetején nincs pusztulási horizont, sőt az új halomsíros hódítók emléke sem került elő ezeken a telepeken. Az egyensúly mindenesetre megbomlott, s ebben nyilván egyaránt szerepet játszottak gazdasági, társadalmi, ökológiai tényezők. A korszakerőszak – annak ellenére, hogy számtalan régészeti csoport-elnevezést használunk – egy egységesülés irányába mutató kerámia- és bronzművészetet jelent. A nagy tell-kultúrák területén a helyi alapokon kialakuló új, magas színvonalú kerámiastílust a lokális színezet ellenére könnyű felismerni. Olyan formai és technikai egység pedig, ami ekkor a bronzművészetet jellemzi, még soha nem volt a Kárpát-medencében.

A korszakerőszak vége egyúttal a tell-kultúrák életének és a középső bronzkornak is a végét jelenti (Kr. e. 14. sz.).

EGY ÚJ KORSZAK KEZDETE: A KÁRPÁT-MEDENCE KÉSŐ BRONZKORA

HÓDÍTÓK NYUGAT FELŐL:
A HALOMSÍROS KULTÚRA

Csányi Marietta

Bronzkori tell-telepeink elő-ázsiai, délkelet-európai példa nyomán alakultak ki, de rajtuk soha nem indult meg az anyaterületekhez hasonló irányba mutató fejlődés, mely városi civilizáció kialakulását eredményezhette volna. E települések mindvégig változatlanul megőrizték kezdeti falusias jellegüket. Nem meglepő tehát, hogy szabad prédáivá váltak az új áramlatoknak, a gazdasági-politikai változásoknak vagy éppen az új hódítóknak. Valamennyi telepet – s ez egy korszak végét is jelzi – szinte egyidőben hagyták el lakói. Hogy elmenekültek-e vagy éppen elvándoroltak szerencsét próbálni, új megélhetést, új életformát teremteni az idejétmúlt, elavult helyett – talán soha nem tudjuk meg. Az viszont régészetiileg megragadható történelmi tény, hogy a Kárpát-medence történetét ekkor, a késő bronzkor elején az európai régiókkal fennálló kapcsol-

lat új, már az előző, koszider korszakban is érződő földrajzi irány határozta meg. Földünk nyugat–keleti irányú népmozgások, kultúrhatások sodrásába került, melyek régészetiileg olyan emlékenyagban tárgyasulnak, amely a legnagyobb hasonlóságot az egykorú nyugat-közép-európai leletekkel mutatja. Ez a törzsterületen meglévő temetkezési szokás alapján *halomsíros kultúrának* nevezett népesség birtokba vette a teljes Kárpát-medencét. Hagyatékukat elsősorban temetkezéseik révén ismerjük.

Jánoshidán az 1974–1979 között folyó ásatásokon a késő bronzkori halomsíros kultúra 278 sírja látott napvilágot. Az Egyeken, Tiszafüreden, Tápén és a szlovákiai Szalkán feltárt egykorú nagy temetőkhöz hasonlóan a jánoshidai leletanyag is nagy mértékben eltér a halomsíros kultúra dél-németországi, csehországi, ausztriai anyagától, s e tény a temetkezési rítusban tapasztalt területi eltérésekkel együtt arról tanúskodik, hogy az új kultúra létrehozásában a helyi középső bronzkori lakosság is részt vett.

A jánoshidai temető vegyes rítusú, a halotthamvasztás (urnás, szórthamvas) és a csontvázas (zsugorított, nyújtott, pythos) temetkezés együttes szokásáról tanúskodik. A halottakat bronz vagy arany ékszerekkel, fegyverekkel temették el, illetve helyezték máglyára, edényekben pedig élelmet tettek melléjük. A halotti urnákat általában tállal fedték le. A csontvázas sírok északnyugat–délkelet, illetve délnyugat–északkeleti tájolásúak, az edénymellékletek a halott derekánál, lábánál vagy fejénél találhatóak. **(26. kép)**

Az aranytárgyak – mint az arany megjelenését követően mindenütt – temetőnk esetében is sírablásra csábították a kortársakat. A temetőt módszeresen kirabolták, ám ez nem azt jelenti, hogy válogatás nélkül minden egyes sírt feldúltak, hanem – ahogy tapasztalataink mutatják – csak az arra érdemeseket. Így aztán értelemszerűen megmenekültek a hamvasztásos sírok, a máglyán ugyanis a halott minden értéktárgya elenyészett. Nem zavarták a szegényesen vagy a melléklet nélkül eltemetett gyermekek nyugalmát (68 sír közül csak négyet raboltak ki, egyet rátemetkezés során), mint ahogy a hasonlóképpen földbe került felnőtteket sem. A rablók tájékozottságáról árulkodik, hogy meg sem kísérelték azoknak a síroknak a felnyitását, amelyekben nem találhattak olyasmit, amit kerestek. A kirabolt, illetve a rablástól megmenekült sírok arányából a korabeli társadalom vagyoni különbségeire is következtethetünk. A 143 csontvázas temetkezés közül 50 sírt fosztottak ki, de a véletlenszerű rablásokat (egymásra temetkezések esetén „alkalom szülte a tolvajt”) leszámítva csak 41-et. Az így kapott több, mint 1/3-os részarány azonban nem valós adat, mert a gyermekek eltemetésére valószínűleg más szabályok vonatkoztak; nem hihetjük ugyanis, hogy a gyermekhalandóság csak a szegényebb réteget sújtotta volna. Csak a felnőtt temetkezéseket figyelembe véve megállapíthatjuk tehát, hogy a 75 felnőtt csontvázas sírból 37-et raboltak ki, eszerint a közösség csontvázasan temetkező tagjainak fele megengedhette magának, hogy elhunyt hozzátartozóját aranytárgyakkal együtt temesse el. Hogy ez a gazdagok valószínűsége aránya volt-e az élő társadalomban, vagy talán a

csontvázas rítus a gazdagok körében népszerűbb volt, mint a temetkezés egyéb módja, nem tudhatjuk. Annál is kevésbé, mert a hamvasztásos temetkezők vagyoni helyzetéről, a rítus miatt kevés az információ.

Az nem kétséges, hogy a két rítus egymás mellett, egy időben létezett, arányát pedig az adott terület etnikai összetétele, esetleg a népesség társadalmi szerkezete határozta meg. A kultúra őshazájában, Oberpfalzban, Dél-Németországban, Ausztriában a csontvázas rítus dominanciája mellett szintén előfordul a hamvasztásos rítus. Valószínű tehát, hogy a kultúra népe, már területünkre érkezve sem temetkezett egységes rítus szerint, a kétféle rítus eredeti arányát azonban a helyi lakosság szokásai nagymértékben átalakították.

A Jánoshidán észlelt sírok rítus szerinti arányát a Kárpát-medence különböző pontjain feltárt temetők adataival összevetve arra következtethetünk, hogy e jelenség feltétlenül kifejezője annak, hogy a helyi középső bronzkori őslakosság milyen mértékben vett részt az új kultúra kialakításában. A tápéi temetőben a csontvázas temetkezés feltűnő dominanciája a korábbi Perjámos-kultúra meghatározó szerepét mutatja, a szalkai temetőben pedig a szórthamvas rítus túlsúlya a dunántúli mészbetétes kerámia hagyományainak továbbéléséről tanúskodik. Mindez azt jelenti, hogy az anyagi kultúra és a gazdálkodásmód gyökeres változása ellenére sem kell feltétlenül az új nép nagy számbeli fölényére következtetnünk, az őslakosság nagy része túlélhette a hódítást, hagyományaiból sokat átörökölt, de meghatározó szerepét a történelmi folyamatok irányításában egyszer s mindenkorra elveszítette.

26. Zsugorított csontvázas sír edénymelléklettel. Jánoshida–Berek

27. A 113. sír és az azt övező körárok feltja, a „rablógödör” jól látható elszíneződésével. Jánoshida–Berek

Jánoshidán négy esetben körárokkaal övezett sír, illetve egy ovális sírípítmény is előkerült, mely kétféle összefüggésben, két oldalról megközelítve értékelhető (27. kép). Történeti-etnikai szempontból lényeges kérdés, hogyan kapcsolódnak a halomsíros kultúra nagy európai komplexumában a többi temetőben ismert temetkezési módokhoz, másrészt a temetőn belül bizonyos társadalmi, esetleg kronológiai értelmet nyer funkciójuk tisztázása.

A Közép-Duna-medencén kívül Dél-Németországban, Csehországban, Ausztria nagy részén a halomtemetkezés szintén a kultúra fontos ismertetőjegye. A Kárpát-medencében ezzel szemben e korszakból csak néhány halomsír ismert. Ezért fontosak a jánoshidai körárkok; jelentőségük megítéléséhez az Európa különböző pontjain feltárt halmok belső felépítése, szerkezete a kiindulópont. Közös vonása ezeknek a tumulusoknak, hogy valamilyen kőkonstrukciót rejtenek magukban, melyek közös jellemzője a kör alaprajz. Háttérben bizonyára az őstörténetünk egészen korai időszakába visszanyúló túlvilághit áll. Ebbe a képbe illeszkednek bele a jánoshidai körárkok is, illetve az összefüggéseket a Kárpát-medencei késő bronzkorra leszűkítve, a halomsíros kultúra tumulusaival való kapcsolatot bizonyítják. Kőben szegény Alföldünkön a halmok alatt talált kőgyűrűk helyi megfelelőinek tekinthetők. A bronz nyersanyag származási helyétől távoli, s talán a főbb kereskedelmi útvonalból is kieső jánoshidai temető szegényes bronzkészletének analógiái, a csak helyben elterjedt patkó alakú csüngőket kivéve, a Kárpát-medencén kívül is megtalálhatók a halomsíros körben. A dél-németországi, a csehországi, az ausztriai anyaggal összehasonlítva azonban megállapíthatjuk, hogy a típusok skálája ott sokkal szélesebb, s csak bizonyos százalékuk jutott el ide és volt használatban

a halomsíros kultúra idején. Így a korszak „vezér” bronztípusa az ún. szögfejű tű, illetve annak egy domború fejű változata, a kör vagy négyszög keresztmetszetű, bekarcolt, párhuzamos vonalkötegekkel díszített, elvékonyodó végű vagy spirálban végződő karperec, bordázott lemezkarperec vagy gyűrű stb.

A temető kerámiája sokkal változatosabb képet mutat. Az edénymellékletek összességét tekintve kis százalékot tesznek ki a halomsíros kultúra egész elterjedési területén jellemző típusok. Az edények nagy részét a helyi előzményekre visszavezethető formák teszik ki. A halomsíros kultúra temetőinek – így a jánoshidainak – az elemzéséből is arra következtethetünk, hogy az Alföld nagy részére csak kis létszámú közösségek érkeztek. A kultúra őshazájához képest szokatlan, síkvidéki környezet Alföldünket nem tette vonzóvá számukra. Feltehetőleg nagyállattartó életmódjuk következtében átmeneti szálláshelyeiknek kevés nyoma maradt. Megjelenésük így is fordulópontot jelentett az új gazdálkodás- és településmód térhódításával a helyi lakosság körében Kelet-Magyarország késő bronzkori történelmében.

A KITÁGULT VILÁG: A BRONZ MESTEREI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

V. Szabó Gábor

A késő bronzkor folyamán a Kárpát-medence központi részén élő közösségek emlékegya három nagy európai kulturális zóna hatását tükrözte. A Tiszától keletre, az egykori középső bronzkori tell-kultúrák területén a *Gáva-kultúra* terjedt el, amely egy – az Erdélyi-medencét, Moldvát és Bukovinát, a Vaskaputól a Fekete-tengerig húzódó Duna-szakasz mentét magába foglaló – délkelet-európai művelődéskomplexum része volt. A Duna–Tisza közének nyugati területein és a Dunántúlon a Nyugat- és Közép-Európában honos urnamezős kultúra helyi változatának tekinthető, dunántúli urnamezős kultúra régészeti emlékeit találhatjuk meg. Az Északi-középhegységben és a közvetlen előterében honos *Kyjatice-kultúra* pedig önálló arculatú keverékét képezte a helyi *Piliny*-, a szlovákiai és a lengyelországi területeken elterjedt *Lausitz*- illetve a *dunántúli urnamezős kultúráknak*.

Mindhárom régészeti kultúra kialakulása szorosan kapcsolódik ahhoz az Európa-szerte megfigyelhető folyamat-hoz, amelynek eredményeképpen a Kr. e. 13–12. századtól kezdődően, a korábban inkább lokális jelleget mutató helyi közösségek sokszínű anyagi és szellemi kultúrájában egyre több hasonló, „internacionális” jegy tűnik fel. E változások háttérben nem idegen embercsoportok bevándorlása, hanem egy nagy térségeket összefogó, soha nem látott intenzitással működő kapcsolatrendszer kiépülése s az ezzel együtt járó fokozott „információáramlás” állhatott. A kontinens és ezen belül a Kárpát-medence különböző ökológiai zónáiban élő közösségek közti kommunikáció élénkebbé válását feltehetőleg az ekkortól rendkívüli módon

28. Tokosbalt öntőformája. Gőr–Kápolnadomb, későbronzkori urnamezős kultúra

megnövekvő bronzfelhasználás, illetve az azzal együtt járó nyersanyagellátó-hálózat kiépülése gerjesztette.

Ennek az átmeneti periódusnak emlékanyagát a Dunántúlon legszemléletesebben a Kis-Balaton tározó építése során a Balatonmagyaród–Hídvégpusztán *Horváth László* által feltárt temető reprezentálja. A lelőhelyen egy kettős árokkal kerített település és az árkok előterében egy sekélyebb árokkal övezett, urnasírokat tartalmazó temető került elő. A temető négy sírcsoportjában egyaránt előfordultak a helyi, késő halomsíros kultúra és a korai urnamezős kultúra fazekas tradícióját hordozó edénymellékletek.

Ugyanezt a töretlen belső átalakulást tudta megfigyelni *Ilon Gábor* egy Németbánya határában feltárt – a ^{14}C minták alapján kb. 150 éven keresztül fennálló – településen, ahol a legkorábbi lakóépületek még a halomsíros kultúrára, a település második periódusába tartozó objektumok pedig már a korai urnamezős kultúrára jellemző edénytípusokat tartalmazták.

Az alföldi területeken végbemenő, hasonló folyamatos átalakulásról (ún. *Protogáva-időszak*) tanúskodik többek között a hatvanas évek végén Szegedtől nyugatra előkerült csorvai temető és a halomsíros kultúra tápéi temetőjének szomszédságában talált település (Tápé–Kemeneshát) vagy

az M3-as autópálya Polgár környéki nyomvonalának leletmentése során feltárt, késő bronzkori településrészlet (29. lelőhely), amelynek agyagkitermelő gödreiből és élemtároló vermeiből a korábbi alföldi halomsíros kultúra és a későbbi Gáva-kultúra jegyeit egyaránt magukon hordozó edények kerültek napvilágra.

Ettől a periódustól kezdve egyre több közös jegy és sajátosság kötötte össze a késő bronzkori Kárpát-medence különböző tájain élő közösségek tárgyi és szellemi kultúráját. Az információk és ismeretek intenzív áramlásáról árulkodnak a nagy területeken elterjedő, hasonló fémtárgytípusok és az egymástól távol fekvő térségek fazekasai által alkalmazott, egységes díszítési módok és edényformák.

Ekkortól válik mindennaposá a bronzeszközök használata is. Most már nemcsak presztízstárgyakként kezelt fegyverek és ékszerek készülnek ebből a fémből, hanem a mindennapi életben használatos eszközök (fűrészek, horgok, sarlók, tokosbalták, áruk) is, amelyek ráadásul a társadalom bármely szintjén álló embernek a rendelkezésére állhattak, s a központoktól távoli, kisebb településeken is képesek voltak őket elkészíteni. Szemléletes példát nyújtanak erre a Gáva-kultúra Polgár M-3/1 lelőhelyén előkerült tokosbalt- és lándzsahegy-öntőformák vagy az urnamezős kultúra Gőr–Kápolnadombon feltárt falujának gödreiből előkerült tokosbalt-, tokoskalapács- és nyílhegy-öntőformák. (28. kép)

A korábbi korszakokhoz képest jelentős újdonság az is, hogy a késő bronzkortól – talán összefüggésben a bronzeszközök termelésben való felhasználásával – a Kárpát-medence különböző részein élő embercsoportok eddig szinte teljesen kihasználatlan ökológiai zónákat, korábban lakatlan vagy ritkán lakott térségeket hódítanak meg. Így tűnnek fel a Gáva-kultúra leletegyütteseit hátrahagyó telepések emlékei a nagyobb folyóktól távolabb eső, bizonytalanabb vízjárású alföldi löszhátságokon. Hasonló jelenség figyelhető meg az urnamezős kultúra elterjedési területének különböző pontjain is. Nagyobb telepek jelennek meg a Duna–Tisza-közének homokdombokkal tagolt belső vidékein. Ez utóbbira példa az M5-ös autópálya építésekor Lajosmizse határában feltárt, az urnamezős kultúra korai periódusába datálható falurészlet, ahol 5 négyszögletes, dögölt agyagpadlójú, tapasztott falú ház, gödrök és egy edénybe rejtett, törött bronzeszközökből álló raktárlet került elő. Ugyancsak ebben az időszakban települtek be a Bakony hegység erdőrengetegekkel borított magaslatai közé is ennek a kultúrkörnek a hordozói. Ekkortól népesítik be tömegesen a Kyjatice-kultúra telepesei az Északi-középhegység magasabban fekvő hegyeit-völgyeit, fedezik fel és veszik használatba újra az újkőkori bükkki kultúra óta lakatlan barlangokat is. Legtöbb leletünk az aggteleki Baradla-barlang különböző részeiről került elő, ahol épületek nyomai, temetkezések, egy bronz- és egy aranykincs utalnak a barlang intenzív késő bronzkori használatba vételére.

A hiedelmek terén való uniformizálódás jele az, hogy a temetőkben szinte kizárólagossá válik a holttest elhamvasztása. A korszak legnagyobb temetői közé tartozik az

urnamezős kultúra Békásmegyeren feltárt, 324 síros és a Kyjatice-kultúra 99 síros, szajlai temetője. Érdekes módon a Gáva-kultúra magterületén ez idáig mindössze a Kyjatice-kultúrával szomszédos határterületéről ismert egy 17 sírt tartalmazó, hamvasztásos temető (Taktabáj). A temetkezések ilyen nagyfokú hiánya feltehetően arra utal, hogy ennek a kultúrának a népessége halottai földi maradványairól valamilyen különleges rítussal (például a hamvak folyóba szórása vagy a test elrothasztása egy szent ligetben) gondoskodhatott.

Noha az ország három nagy tájegységén elterjedt késő bronzkori kultúrák tárgyi emlékeit meglehetősen jól ismerjük, keveset tudunk az őket használó emberek társadalmáról, életmódjáról és településeik szerkezetéről.

A Gáva-kultúra hármass hierarchiába rendeződő településeinek az élén a nagyobb folyók mentén alapított, nagy kiterjedésű, házakkal, melléképületekkel és gödrökkel tagolt falvak álltak. Ezek közül eddig egy kisebb ásatás jóvoltából a poroszló–apontháti, valamint szórványos terepbejárások nyújtotta információkon keresztül a baks-temetőparti településekről rendelkezünk némi ismerettel. A Poroszló–Aponháton feltárt lelőhely külön érdekessége az, hogy itt a hosszú egyhelyben lakás 1-1,2 méter vastag településréteget képezett, ami arra utal, hogy az itt megtelepült emberek hasonló életmódot folytattak és hasonló mezőgazdasági stratégiával próbálkoztak, mint a Tisza-vidéken élt kora és középső bronzkori tell-kultúrákat létrehozó elődeik. A településrendszerük következő két fokozatába tartozó, különböző nagyságú, az alföldi folyók és erek mentén egymást követő szállás- és tanyaszerű telepeik belső szerkezetét – megfelelő ásatások híján – azonban alig ismerjük.

A Gáva-kultúra lelőhelyein megismert házak a neolitikus és a kora, illetve a középső bronzkori tell-telepekről jól ismert tradíció szerint épült, 3 méter széles és kb. 5-6 méter hosszú, cölöpvázaz, tapasztott sövényfalú épületek. Ezek döngölt agyagpadló maradványai, a padlóra tapasztott peremes tűzhelyei, ledölt falai Dobozon és Poroszló–Aponháton kerültek elő mostanáig a legteljesebben. Az Alföldön élő földművelők egyre eredményesebb mezőgazdasági technológiájára utal közvetetten az a megfigyelés, hogy a Gáva-kultúra telepein rendkívül nagy számban kerülnek elő a tároló kapacitás hirtelen megnövekedésére utaló változatos formájú és díszítésű, nagy méretű, öblös tárolóedények. (29. kép)

A Kyjatice-kultúra emlékanyagát hátrahagyó közösségek elsősorban a Bükk, a Mátra és a Börzsöny vidékén telepedtek meg. A magasabb fekvésű területek kihasználására specializálódott életmódjukról egyelőre keveset tudunk. Hiányoznak ugyanis azok az állattani- és növényteni vizsgálatok, amelyek alapján pontosan meghatározhatnánk azt, hogy mivel foglalkoztak a hegyek között megtelepült populációk. Az elmúlt évtizedek terepbejárásai során lokalizált több mint harminc erődített telepe közül mindössze négyben (Bükkszentlászló–Nagysánc, Felsőtárkány–Várhegy, Mátraszentimre–Ágasvár, Szilvásvár–Töröksánc)

végeztek a hatvanas évek végén nagyobb ásatást és egy tucatnyiban jelentéktelen eredményeket hozó, kis felületű leletmentést.

A faszervezetű sáncokkal körülvett települések alapterülete változó, közös jellemzőjük viszont az, hogy mindegyikük relatíve nagy magasságban helyezkedik el (500–900 méter között). A sáncsal övezett területeken belül néhány esetben sikerült épületeket is dokumentálni. Így például a Felsőtárkány–Várhegyen 3×6 méter nagyságú, téglalap alakú, ágasfás szelemenes szerkezetű, tapasztott falú, agyagpadlóra tapasztott tűzhellyel ellátott házakat, míg Mátraszentimre–Ágasváron boronafalú, deszkapadlós építményt tártak fel. Arra a kérdésre, hogy ezek a földvárak miért épültek és mire használták őket, már sokféle magyarázat született (külső támadás elleni védelem, társadalmi elkülönülés, kereskedelmi utak ellenőrzése stb.), ám a tudományosan megalapozott válasz még várat magára.

A Kyjatice-kultúra erődített telepeit szinte kivétel nélkül ismerjük, ám sajnálatos módon a hozzájuk tartozó erődítetlen kisebb települések és tanyák felkutatása, vizsgálata egyelőre nem történt meg. Újabban a Mátra déli, lankás előterében kerültek elő olyan telepek, amelyeket sekély árok és sűrűn egymás mellé vert cölöpökből készített palisádfal vagy kerítés védelmezett (Ludas és Nagyút).

Noha a dunántúli urnamezős kultúra formakincse sok szálon kötődik a közép-európai Urnamezős-körhöz, leletgyűjtései között megfigyelhető árnyalatnyi különbségek alapján tájegységenként elváló, regionális csoportjai különíthetők el. A kultúra kialakulásának idején a legkarakterisztikusabb arculatú csoport a Bakony-vidéken tűnik fel. A hegység területén élő közösségek kis méretű, máig jól felismerhető sírhalmokba temetkeztek. A csoportokat alkotó halmok alá általában egy-egy ember hamvait, mellékletnek szánt fegyvereket (például lándzsahegyeket, töröket), valamint edényeket temettek el. Települési központjaik a hegység belsejében épültek ki, jól védhető, gyakran gerendaszerkezetes sáncokkal erődített hegycsúcsokon, magaslatokon. Az erődített telepekhez néhány épületből álló, tanyaszerű „kistelepek” rendszere csatlakozott. Németbánya határában Ilon Gábornak egy ilyen „kistelep” mesterséges teraszra épült 5 épületét és a lakóhelyhez kapcsolódó halomsírcsoport 9 halmát sikerült feltárnia. (30. kép) Az ásatások kapcsán elvezetett interdiszciplinális

29. A Gáva-kultúra edényei

30. Németbánya–Felsőerdei dűlő: a) Halomsírok a II. sírcsoportban. Késő halomsíros-korai urnamezős kultúra; b) III/4. halom 2. sír és a halom K–Ny-i átmetszete. Késő bronzkor, késő halomsíros-korai urnamezős kultúra

31. Késő bronzkori település épületeinek cölöplyukai. Börcs–Paphomlok dűlő.

32. Urnasír a késő bronzkori település mellett feltárt temetőből. Börcs–Paphomlok dűlő

vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a házak lakói a legelőkkal és a patakparti rétekkel szabdaltszerű környezetben elsősorban állattartással foglalkoztak.

A korszak településkutatása itt is kezdeti szakaszában jár, annak ellenére, hogy az utóbbi három évtizedben számos nagy telepésítésre került sor (például Velemsszentvid, Górr stb.). Az eddigi legteljesebb képpel az egyelőre csak előzetes közleményből ismert, Börcs–Paphomlok-dűlő lelőhelyen, *Figler András* által feltárt, kb. 160 házból álló falurészlet szolgál. **(31. kép)** Az itt talált épületek 2×3,5 méter és 3×6 méter alapterületűek voltak oszlopos szerkezettel, a környezetükben előkerült kevés patics pedig arra utal, hogy faluk – eltérően az ekkoriban általánosan elterjedt tapasztott sövényfalaktól – gerendákból vagy vastag deszkákból készült. A települést párhuzamos árokrendszer és ehhez kapcsolódó cölöpökből álló kerítés határolta. A falu periferiáján egy vesszőfonatos béléssű kutat és egy temető 15 urnasírját sikerült az ásatónak feltárnia. **(32. kép)**

Az urnamezős kultúra temetkezési szokásairól a legtöbbet a *Kalicz-Schreiber Rózsa* által feltárt békásmegyeri temető árul el. Az urnába gyűjtött vagy egyszerűen csak a sírgödörbe szórt emberi hamvak mellé gyakran tállakból, bögrékből és tárolóedényekből álló kisebb étkészletet helyeztek el. **(33. kép)** Néhány sírban csizma alakú szertartási edények és talán a napot és a holdat szimbolizáló, bonyolult formájú, agyag amulettek árulkodnak az ide temetkező emberek összetett túlvilágképéről. Az elhunytak hamvai között gyakran előfordultak a mindennapok során használatos bronztárgyak (kések, borotvák, tűk, fibulák stb.), egy sírba pedig már egy új technológia ismeretére utaló vaskés is került mellékletként.

A BRONZKORI FÉMMŰVESSÉG

Kemenczei Tibor

A BRONZKORI FÉMMŰVESSÉG KEZDETEI

Az őskori Európa területén a fémművesség nagyarányú fejlődése a réz és az ón vagy az antimon ötvözési technikájának, azaz a bronz készítésének a felfedezésével vette a kezdetét. A Duna–Tisza térségébe a bronzművesség ismerete a Fekete-tenger északi mellékéről s a Balkán-félszigetről jutott el a Kr. e. 3. évezred közepe táján. A földművelő, állattartó gazdálkodás ekkor a Dél-Dunántúlon, majd a Tisza-vidéken olyan magas termelési szintet ért el, hogy a termékfeleslegből lehetővé vált a helyben hiányzó rézérc beszerzése. Erre a nyersanyagra alapozva a Kr. e. 2. évezred elejére már virágzó fémművesség jött létre ezeken a tájakon.

A bronzműves központokban egy másik fém, az arany feldolgozása is jelentőssé vált. A bronz és az aranyműves műhelyek termelésének nagyságát mutatja, hogy a Duna–Tisza medencéjéből eddig 323 bronz- és 32 arany-kincslet került a napvilágra, melyek sok ezer tárgyat tartalmaznak. Ezeken kívül a kiásott bronz sírletek száma is több ezer. A fennmaradt gazdag emléktanyag tanúsága szerint a bronzkorban az európai fémművesség jelentős központja volt a Tisza-vidék és a Dunántúl.

A magyar föld bronzkori leletekben való gazdagságának megfelelően a régészettudomány a 19. század második felétől tanulmányok, könyvek egész sorában ismertette a bronz- és az arany sírleteket. A kutatások újabb eredményei szerint a bronzművesség technikájának kialakulása Kr. e. 2800 körülre nyúlik vissza. Ebből a korból származnak azok a rézöntő műhelyleletek, amelyek a Pécsről délre nyugatra fekvő Zók–Várhegyen, a szlavóniai eredetű Vučedol-kultúra településén kerültek elő. Ott *Ecsedy István* végzett ásatásokat 1977–1987 között. A feltárás során agyagból készített öntőformákat, öntőtégelyeket, fújtató fúvókákat, valamint olvasztókemence maradványait találta meg. A két részből álló öntőformák balták, vésők készítésére szolgáltak. **(34. kép)** A zóki műhelyleletek alapján rekonstruált rézkori öntési eljárás az egész bronzkorban használatos volt.

A zók–várhegyi telepen réz szulfrinércet, chalkopiritet dolgoztak fel, amely kevés arzént is tartalmazott, azaz nem ötvözött, hanem természetes arzénbronzból álltak az ott készített tárgyak. A bronzkor későbbi szakaszaiban, amikor a gyártott bronztárgyak száma jelentősen megnőtt, a rézércen kívül az ötvöző anyag, az ón vagy az antimon beszerzésére szervezett kereskedelem épült ki. A Dunántúlon természetes rézérclelőhelyek nincsenek, így az ottani bronzfeldolgozó műhelyek a kelet-alpi (Bischofshofen–Mitterberg, Liezen–Schladming) vagy a felvidéki (Urvölgy/Spaña Dolina, Libetbánya/Lubietova) rézbányák-

33. Az urnamezős kultúra szórthamvas temetkezése Budapest–Békásmegyerről

34. Öntőformák, tégely, rézbalta. Zók–Várhegy

ból szereztek be ezt a fémeket. A bányák mellett történt a felszínre hozott szulfidérc (chalkopirit, fakőérc) öntőtegyekben való javítása, majd a fémeket kohókban olvasztották meg, s lepény-, cipő-, karika-, rúdformába öntötték. Az így elkészült tiszta réz nyersanyagot, azaz a félkész terméket szállították ezután a bronzfeldolgozó műhelyekbe. Már ott történt a réz ötvözése ónnal, antimonnal és a bronz késztermékek gyártása. Az antimonnak a burgenlandi Szalónakon/Schlaining, a dunántúli Nagyborzsönyben és a Velencei-hegységben vannak lelőhelyei, míg az ón a Cseh–Morva Érc-hegységéből származhatott.

A fém nyersanyag szállítása a bronzműves központokba nagyrészt vízi utakon, illetve azok mentén történhetett. Ebben mindenképp a Duna, a Dráva és mellékfolyói szerepe lehetett fontos. A Kapos folyó jelentőségét mutatja, hogy annak mentén egy tucat késő bronzkori bronz kincslelet került elő. Ott emelkedik Regöly–Földvár, ahol az ásatások késő bronzkori telepét, és ebből való öntőformát hoztak a felszínre.

A dunántúli fémművesség korai szakaszának a termékeit tartalmazza a Fajszon és a Dunakömlődön előkerült kincsleletek. Ezek lapos vésőket, nyéllyukas baltákat tartalmaznak. Az Alföldön egy sztyeppe vidéki temetkezési módot tükröző nagy kurgánsírból, Sárretudvari–Órhalomból ástak ki egy rézből öntött harci fokost és egy törpengét. A Kr. e. 3. évezred második felében, a 2. évezred elején a különböző formájú nyéllyukas réz-, bronzfokosok, fejszék használata egész Közép-Európában elterjedt. A Somogyvár-, Makó-, Nagyrév- és Hatvan-kultúrák Duna–Tisza vidéki településeiben való gyártásukat több öntőminta-lelet is bizonyítja (például Diósd, Domony, Nagypárad, Szihalom–Földvár, Tószeg–Laposhalom, Túrkeve–Terehalom).

A BRONZMŰVESSÉG A KÖZÉPSŐ BRONZKOR IDEJÉN

A Kr. e. 2. évezred elején a bronzművesség fokozatos elterjedése, a különböző népcsoportok közötti kapcsolatok kiépülése új kultúrák kialakulását eredményezte a Duna–Tisza térségében. A Duna mentén, a Dunától keletre

évszázadokig lakott, nagy földműves falvak létesültek. Ezek a nagy települések voltak egyben a bronzipar központjai is. A Dunántúlt, az Északi-középhegységet ezzel szemben rövidebb életű telepeket létesítő, főleg állattartó gazdálkodást folytató közösségek népesítették be.

Az eltérő gazdálkodást folytató népcsoportok kapcsolatrendszerének megfelelően a bronzipar is két nagy, különböző típusú tárgyakat gyártó területi egységre tagolódott. A temetőleletek tanúsága szerint (Battonya, Deszk, Pítvaros, Szőreg) a Dél-Alföldön, az ún. Maros–Perjámos-kultúra területén az Észak-Balkánról átvett ékszerformák, nyakperek, huzallal körütkercselt fejű tűk, huzalgyűrűk, gombok, szemüveg alakú huzalcsüngők, pánsíp alakú lemezcüngők divatja terjedt el. A Dunántúlon működő műhelyek a kelet-alpi, a felvidéki bányákból szereztek be a rézércet, és a legtöbb termékük formáját helyben alakították ki. Ezek jellegzetes darabjai a harangedény-kultúra népének sírjaiból előkerült rövid, réz törpengék (Budapest–Békásmegyér), valamint a bronz lapátfejű tűk, a hüvelyes fejű tűk, a szív alakú lemezcüngők, a félhold alakú öntött csüngők, a pödrött szélű lemezcüngők, a pödrött végű nyakperek és a lapos vésők. Sok ilyen ékszer tartalmaz az Ercsin talált nagy bronzlelet, de a Kisapostag–Nagyrév- és a korai Vátya-kultúráknak a temetőiben (például Dunaújváros, Kisapostag, Szigetszentmiklós, Újhartán–Vátya) is szép számmal találtak ebbe a termékkörbe tartozó bronzékszereket. A helyi bronzipar fejlődését tanúsítja, hogy a dunántúli műhelyek hamarosan új, gazdagabb forma- és mintakincset alakítottak ki. Ebben fésű-, korong alakú csüngők, kartekercsek, spirálkorongos végű karperek, gömb-, kúpos fejű tűk, törpengék, fokosok tartoznak, amelyek több, a mészbetétes kerámia népének a területén előkerült kincsnek (például Esztergom–Ispitahegy, Korós, Lengyeltóti–Tatárvár, Pusztasárkánytó, Tolnanémedi) és sírnek (Dunaalmás, Veszprém, Vörs, Zamárdi) a részei.

A Tisza vidéki bronzipar ebben a korban, a Kr. e. 2. évezred első felében egészen egyedi, remekművű fegyvereket, ékszereket alkotott meg. Ennek alapja az erdélyi nyersanyagbázis volt. Észak-Erdélyben az Avas, a Gutin és a Cibles vulkanikus vonulat gazdag, könnyen kitermelhető réz- és aranyércet már a bronzkorban felfedezték és bányászták. Az erdélyi bányák nemcsak a Tisza vidéki, hanem a görögországi bronz- és aranyművességnek is szállítottak nyersanyagot. A mükénei kereskedelem a Kr. e. 2. évezred második negyedétől épített ki rendszeres kapcsolatokat az erdélyi–dunai térséggel a réz és az arany megszerzésére. A Görög-félsziget bronzkori civilizációjának és a Kárpát-medence keleti felének összekötő kapcsolatai tükröződnek abban is, hogy a mükénei aknasírokból előkerült arany ötvösmunkák spirálisokból alkotott ornamentikája hasonló számos Tisza vidéki és erdélyi arany- és bronztárgy mintázatával.

A Tisza vidéki bronzműves mesterek tudásáról, művészi formaalkotó készségéről adnak képet a Hajdúsámsonon, a Szeghalom–Károlyderéken (35. kép), a Tégeláson, a Ti-

35. Bronz fokosok. Szeghalom–Károlyderék

szaladányon, valamint az egykori Szatmár megyei Apán napvilágra került bronz kincseletek. A bennük lévő fokosokat, kardokat ékesítő, finoman bevésott spirális minta az égeikumi ötvösség hatását tükrözi. Ezek a remekművű tárgyak értékük, egyedi voltuk miatt nem egyszerűen fegyverek, hanem méltóságjelvények lehetnek. A Tisza vidéki kardok cserekereskedelem útján olyan messzi területekre is elkerültek, mint Észak-Európa, ahol a helyi elit számára utánzataikat készítették a bronzművesek.

A kincseleteken kívül a Tisza vidéki, a Füzesabony-, a Maros–Perjámos-kultúrákba tartozó lakosság temetőiből (például Hernádkak, Megyaszó, Tiszafüred–Majoroshalom, Battonya, Deszk, Szőreg) napvilágra került bronzfokosok, török, balták, arany-, valamint bronz ékszerek is jelzik, hogy az ottani közösségek vezető rétege milyen jelentős értékeket volt képes megszerezni, birtokolni.

A Kr. e. 2. évezred közepe táján a bronzipar termelése megnőtt, s új típusú tárgyak gyártása kezdődött meg. Ennek a folyamatnak az egyik ösztönzője az lehetett, hogy az északnyugat-alpi és a Duna–Tisza vidéki bronzműves központok közötti kapcsolatok élénkebbé váltak. Ennek hátterében a közép-európai halomsíros kultúrának a Dunántúlon való megjelenése állt, amelynek nyomán a Dél-Németországtól a Közép-Dunáig húzódó térségben hasonló formájú fegyverek, eszközök használata, ékszerek divatja terjedt el. A Dunántúlon több olyan kincselet is ismert, amelyek ilyen tárgyakból állnak. Ezek közé tartozik töb-

bek között a Dunaújváros–Kosziderpadlásán lévő, nagy, középső bronzkori településen kiásott három kincs, a Százhalombatta–Földváron agyagfazékban talált, kartekecséből, karperecből, korongos és kúpféjű tükéből, áttört szív alakú csüngőkből, peremes vésőkéből, törpengéből álló együttes (36. kép), a Sárbogádról és a Simontornyáról származó török, fokosok, balták, tük, az Iváncsán, Kunszentmiklóson, Törtelen, Várpalotán előkerült sírleletek. Ezek a Vátya–Koszider-kultúra Duna vidéki bronzműves műhelyeinek szinte teljes formakészletét szemléltetik.

A Tisza vidéki bronzművesek jellegzetes termékei ebben a korban is a díszfegyverek, a hatalmi jelvények voltak. Zajtán került a napvilágra egy olyan kincselet, amely három geometrikus vonalmintával díszített kardot s egy korongos fokú fokost foglal magában. A díszfegyvereket, a hatalmi jelvényeket több nemzedéken át megőrizték tulajdonosaik, így gyártásuk és földbe kerülésük között évszázados mértékű korkülönbség is lehet. Erről tanúskodnak a téglási és a tiszaladányi kincsek, amelyek a Hajdúsámson és az annál fiatalabb korú, Koszider típusú fémművességre jellemző ékszerekből, fegyverekből állnak. A kincseletekhez hasonlóan a sírokban talált bronzfokosok, díszített pengéjű török (Megyaszó, Tiszafüred) is azt mutatják, hogy a Füzesabony-, Gyulavarsánd-kultúrák fémműves mesterei sajátos, egyéni stílusukat hosszú ideig, idegen befolyástól mentesen őrizték meg.

36. Bronzkincs. Százhalombatta–Földvár

AZ ARANYMŰVESSÉG

A bronz- és az aranyművesség a Kárpát-medencében egymással szorosan összefonódva fejlődött. Ehhez alapot nem csak a bronzművesek technikai tudása nyújtott, hanem az is, hogy az erdélyi bányák, a folyók kavicsfordaléka elegendő mennyiségű aranyércet biztosított a feldolgozásra. Az aranyékszer-készítés kezdetei a rézkorra, a Kr. e. 5. évezred végére nyúlnak vissza. A bronzkor kezdeti időszakában a Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppei térségből jutottak el az Alföldre az arany ékszerek, főleg a tömör, kéthajlatú ovális, szív alakú hajkarikák. Ez az ékszerfajta azután sok évszázadon át divatban maradt ott. A legkorábbi bronzból készült és aranylemezzel borított példányaik két, Sárrétudvari–Órhalom alól kiásott sírból ismertek.

Az ovális alakú, tömör arany hajkarikák divatja több mint egy évezredig tartott a Tisza térségében. Erről vallanak a korai és a középső bronzkori temetkezésekhez (például Battonya, Szőreg, Hernádkak, Tiszafüred–Majoros) és kincsekhez (Jászdózsza – Kápolnahalom, Szelevény) tartozó ilyen ékszerek.

A Kr. e. 2. évezred közepén az arany hajkarikák többségét lemezből, csónak alakúra formálták ki az ötvösök. Több ékszerkincsben (Baks–Levelény, Kengyel, Tiszasüly, Nagyberki, Uzborján/Kölesd) és sírleletben (például Balatonakali, Tiszafüred–Kenderföldek) vannak ilyen formájú lemez hajkarikák. A százhalombattai leletben a bronz tárgyakhoz társuló két arany hajkarika mutatja a bronzművesség és az ötvösség egymáshoz kapcsolódását.

A KÉSŐ BRONZKORI BRONZIPAR

A szép, de többnyire egyedi, különleges fegyvereket, ékszereket készítő bronzművesség korát a Kr. e. 13. században a tömegtermelés időszaka váltotta fel a Tisza-vidéken. A bronzipar nagy számban gyártotta a legkülönbözőbb tárgyakat, közöttük már az eszközöket is. A fellendülés több helyi és külső tényezőre vezethető vissza. Ezekhez tartozik az a mélyreható változás, amely a Kr. e. 14. században, a Duna–Tisza térségben kezdődött meg. Ekkor a helyi bronzkori kultúrák településein megszűnt az élet, a temetőket nem használták tovább. A Dunántúlon s a Duna–Tisza közén az a halomsíros kultúra vált általánossá, amely a Duna vidékén egész Közép-Európában meghatározó volt. Erről vallanak a Dunántúlon, a Duna–Tisza közén feltárt, Kr. e. 13–12. századi temetőkből (például Keszthely, Bakonyszűcs, Farkasgyepű, Mezőcsát, Tápé, Rákóczi falva, Tiszafüred) napvilágra került bronzékszerek, kardok, török, balták, amelyek Közép-Európa-szerte elterjedt formákat és díszítőmotívumokat mutatnak. Átalakult az Északi-középhegységben, a Tiszántúlon élt lakosság kultúrája, gazdálkodási módja is, de ott a helyi kézművesség, hitvilág számos elemének a továbbélését tükrözi

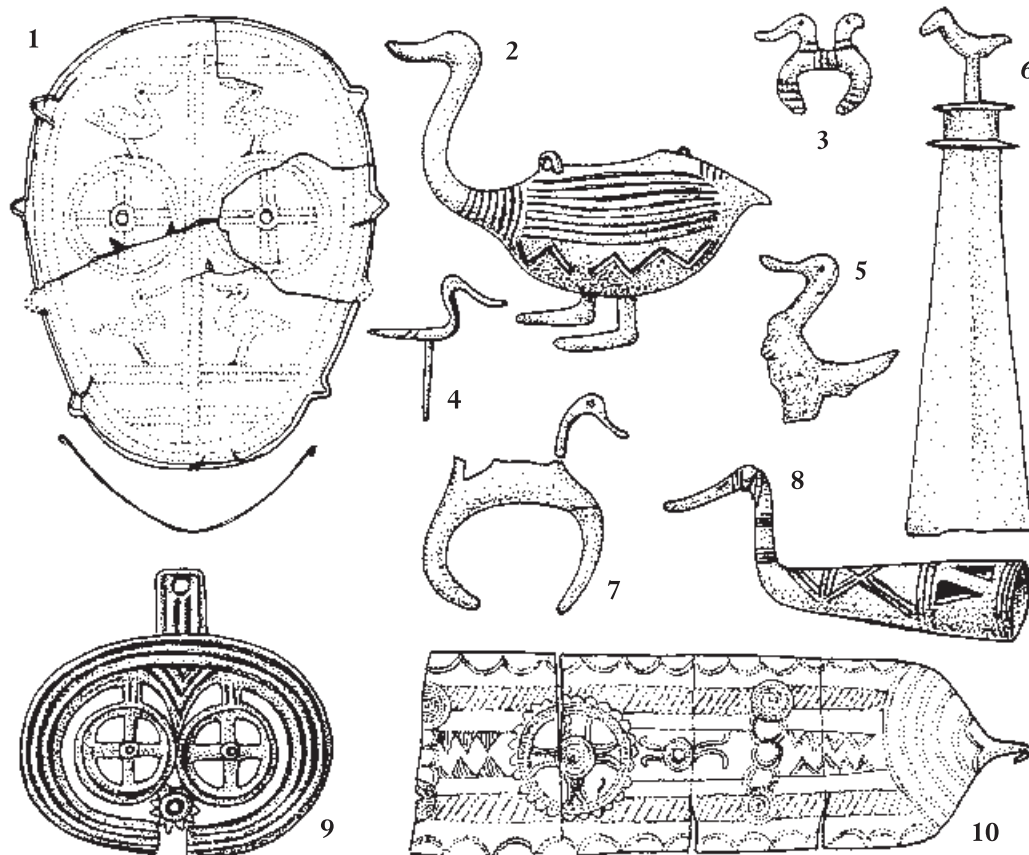

37. Bronz fokosok, lándzsahegy. Ópályi

a temetőkből feltárt emlékegy (Piliny, Zagyvapálfalva, Nagybatony, Hajdúbagos, Berkesz, Csorva). Ennek a jelentős változásnak idejétől számítja a magyar régészeti kutatás a késő bronzkor kezdetét.

A Tisza vidéki bronzipar fejlődésének egyik tényezője az volt, hogy átvette az északnyugat-alpi bronzművesség több tárgytípusának – főleg fegyvereknek, eszközöknek – gyártását. A fellendülés másik fontos eleme az erdélyi érc kitermelésének növekedése lehetett. A két tájegység, a Tisza-vidék és Erdély népessége közötti szoros gazdasági szálak szövődését jelzi az, hogy a Kr. e. 12. századtól szinte azonossá vált kerámiaművességük, bronziparuk, kultúrájuk (Gáva, Reci–Mediaș-kultúrkör). Emellett a bronzművesek nemzedékről-nemzedékre öröklődő tapasztalata, a technológiai ismeretek gyarapodása lényeges tényezője, feltétele volt a bronztárgyak tömeges gyártásának.

A késő bronzkor időszakából, a Kr. e. 14–9. századokból a Felvidékről és a Nagy Magyar Alföldről 261 bronz- és 23 arany-kincslelet ismert, illetve került be valamelyik múzeumba. Ezek legrégebbi tárgyait középső bronzkori előképek után formálták meg. Az egyik ilyen jellemző Tisza vidéki tárgytípust a bronzfokosok alkotják. Néhány bronzkincsben több ilyen fegyver is van, így például Ajakon 34 darabra bukkantak, az Ópályin előkerült leletben 14 fokos társul különböző tárgyakhoz. (37. kép) Ennek a fegyverfajtanak különleges jelentőségét mutatja a Tisza vidéki harcok fegyverzetében, hogy a Rozsályon talált arany ékszerek köré három bronzfokos volt a földbe szúrva.

38. Madár- és kerékmotívumokkal díszített bronztárgyak.

1. Rinyaszentkirály: lábvért;
2. Magyarország: áldozó edény;
3. Debrecen–Fancsika: csüngő;
- 4., 5. Nagydém, Sárazsadány: dísztárgyak;
6. Pácín IV: fokos;
7. Ópályi: csüngő;
8. Zsujta: kocsirúd vég;
9. Kisterenye: csüngő;
10. Vajdácska: lemezöv

Gyártási helyüktől távolra, Alsó-Ausztria, Csehország, Észak-Németország területére kerülve értékes presztízstárgyként, hatalmi jelvényként szolgáltak az ilyen fegyverek.

A Duna–Tisza vidéki bronzművességnek a termékein olyan díszítőelemek is vannak, mint amilyeneket Közép- és Észak-Európa bronzműves mesterei is gyakran alkalmaztak. Ilyenek a fokosokon, a csüngőkön, öveken és az edényeken látható madár, nap, kerék, csillag, csónak alakú motívumok, amelyek együttesen az akkori hitvilág jelképrendszerét alkotják. (38. kép) Ezek a tárgyak arról tanúskodnak tehát, hogy Közép-Európában a késő bronzkori népesség világméretű ábrázolásokat a Duna–Tisza-térség volt az egyik forrása.

A több száz, rendkívül változatos formájú, típusú tárgy közül, amelyek az Északi-középhegységből, a Kyjatice-kultúra területéről és az Alföldről, a Gáva-kultúra területéről származó bronzleletekben maradtak fent, a fegyver- és az edényművesek termékei emelhetők ki. A Kr. e. 11. század a Krasznokvajdán, a Recsen, a Zsujtán előkerült kardleletek kora. (39. kép) Az első helyen 16, a másik kettőn 7, illetve 8 kardot ástak el a föld alá. Ezek a kardok az egész Közép-Európában használatos fegyverek közé tar-

toztak. Ennek ellenére nem másutt gyártották őket, hanem a felvidéki műhelyek termékei voltak.

A Kr. e. 10. században alakította ki az alföldi bronzipar azokat a fegyver- és edénytípusokat, amelyeket olyan messze területekre is szállítottak, mint Skandinávia, a mai Észak- és Dél-Németország, Kelet-Franciaország. A legtöbb ilyen mestermunkát az 1858-ban Hajdúbozsórmény–Szentgyörgypusztán gödörásáskor lelt bronzkincs tartalmazza. A találók elmondása szerint itt két sisak, hat edény és 20-30 kard feküdt a földben. Sajnos ezeknek csak egy része jutott múzeumi gyűjteménybe. Közülük a kétfülű bronzvödör a Tisza vidéki mesterek egyik legszebb alkotása. Az edény vállát díszítő, pont- és bütyksorokból megszerkesztett madárfej alakok és a napot jelképező körök bizonyosan az akkori hitvilág jelképei közé tartoztak. (40. kép)

A Dunától nyugatra fekvő területeken a Kr. e. 12. században ért el a bronzipar olyan fejlettségi fokot, amikor már nagy számban tudott gyártani különböző típusú tárgyakat. Ebben a században az ottani halomsíros kultúra helyére már az urnamezős kultúra lépett, amely az egész felső- és a középdunai térségben elterjedt. A Dunántúlon több he-

39. Bronz kardok. Krasznokvajda

40. Bronz vödör. Hajdúböszörmény

lyen, így például Neszmélyen, Szentendrén, Budapest–Békaásmevgyeren, Tökölön, Válon tárták fel nagy hamvasztásos temetőit. A temetkezésekből azonban viszonylag kevés bronz ékszer került elő. A késő bronzkorból származó bronztárgyak nagy többsége így kincsleletekben maradt fent. A bronzfeldolgozó központok hegytetőkön lévő telepeken létesültek, amelyeket teraszokkal, kő- és földhányásokkal erősítették meg. Az előkerült öntőminták, bronzleletek után ítélve Pécs–Jakabhegyen, Lengyel–Földváron, Regöly–Földváron, Celldömölk–Sághegyen, Várvolgy–Kis-Lázhegyen, Velem–Szentvid-hegyen folyt bronzfeldolgozás. A két legnagyobb, közép-európai jelentőségű műhely a Sághegyen és Velemszentviden működött. Az első helyen a két világháború közötti időszakban kőbányászás során találtak nagyszámú késő bronzkori telepleletet, kő-öntőmintát, bronzeszközt, ékszert és öt kincsleletet.

A Sághegyen működő műhely virágkora a Kr. e. 10–9. században volt. Termékeiről a kincsleletek több száz tárgya ad képet. Ezekben többek között ékszerek, eszközök (41. kép), három bronzedény, két kard, valamint egy arany diadém és dískorongok vannak. A szintén jelentős számban fennmaradt cipó alakú öntési nyersanyag a fémvizsgálatok eredményei szerint tiszta rézből áll, s azt kelet-alpi bányákból szállították ide ötvözésre az öntéshez.

A 19. század végén kezdődött meg a Velem–Szentvid-hegyen fekvő, nagy kézműves központ, település kutatása, amelynek során számos bronztárgy, három bronzkincs, különféle telepleletek kerültek a napvilágra. 1929-ben aranykincsre is bukkantak a településen. Ezután 1973–1994 között *Báncdi Gábor*, majd *Szabó Miklós* vezetésével történtek feltárások a Szentvid-hegyen, amelyek késő bronzkori, kora vaskori és kelta házakat, településmaradványokat hoztak a felszínre. A földvárakon kívül kisebb településeken is folyt bronzöntés. Ennek fontos emlékei a Vas megyei Gőr község határában kiasott öntőminták (l. 28. kép).

A dunántúli bronzfeldolgozó-műhelyek szerves részei

voltak annak a kapcsolatrendszernek, amely a közép-európai urnamezős-kultúra különböző területi csoportjait egymáshoz fűzték. Ezek között olyan kommunikáció jött létre, amely nemcsak árucserére terjedt ki, hanem a technikai ismeretek, a kézművesség, a hiedelemvilág egyes elemeinek kölcsönös átvételét is lehetővé tette, sőt eredményezte. Ezzel a kapcsolatlánccal magyarázható az, hogy Észak-Európától egészen a Balkánig, Itáliáig hasonló típusú, formájú bronztárgyak használata terjedt el a Kr. e. 14–9. században. A dunántúli bronzipar a kelet-alpi bányavidékkel alkotott egységet, ahonnan az ötvözésre és öntésre alkalmas réz nyersanyagot szállították. A kereskedelem szerveztségéről vall, hogy a bronzműves központokban elkészült tárgyakért a kisebb településeken élt lakosság mezőgazdasági termékekkel fizetett, amelyek a nyersanyag beszerzésére is árualapot nyújtottak. A vízi utak mellett a Dunántúlt a szomszédos térségekkel összekötő egyik szál az ún. Borostyánkő-útvonal lehetett, amely Sopron és Velem–Szentvid közelében húzódott. Ez nevét onnan kapta, hogy északon, a Balti-tenger partvidékén található, megkövesedett fenyőgyantát, a borostyánkövet az Orava–Morava folyókat követve, majd a Morva kapun át a Duna völgyét elérve az Alpok keleti pereme mentén szállították délre, Észak-Itáliáig. A Dunántúltra ennek a kereskedelemnek a révén jutott el az a több száz borostyángyöngy, amelyet a Kr. e. 12–11. századból származó kincsleletek tartalmaznak (például Kurd, Pötréte, Regöly–Kesziszállás).

A borostyánkő-útvonalon át érvényesülhetett az észak-italiai bronz művészetnek az a hatása, amelyet a dunántúli mesterek néhány szép alkotása tükröz. A Rinyaszentkirá-

41. Bronz balták, sarló, karperecek, tűk. Celldömölk–Sághegy

lyon (lásd 38. kép) és a Nadapon előkerült bronz lábvértéken megmintázott madárfigurák, négyküllős kocsikerekek ábrázolásainak pontos megfelelői az észak-itáliai emlékananyagból ismertek. Feltehető, hogy a dunántúli bronzipar volt az, amely közvetítői szerepet játszott dél és északnyugat között, s így része volt az egységes közép-európai bronzfegyverzet, ékszerdivat, eszközkészlet, és jelképrendszer kialakításában.

A KÉSŐ BRONZKORI ARANYMŰVESSÉG

A bronzművesség nagyszámú emlékéhez képest a Dunántúlról kevés aranyelet ismeretes. Közöttük a kétségtelenül legjelentősebb darab egy lemez diadém és négy díszkorong, amely a velem–szentvidi telepen került elő 1929-ben. Díszítő motívumaik fő eleme koncentrikus körökből áll, amelyek a napkorongot ábrázolják. Ilyen ornamentikával ékesített aranyedények, -korongok a Dunántúlról nyugatra és Észak-Európában a Kr. e. 12–10. századi emlékananyagban fordulnak elő, arról tanúskodva, hogy a kölcsönös kapcsolatok, a kommunikáció révén az európai bronzkori ötvösök az akkori hitvilág, a napkultusz jelképeit azonos módon ábrázolták.

Az európai ötvösség stílusában díszített diadémok, korongok (Velem–Szentvid, Celldömölk–Sághegy, Budapest–Óbuda) mellett a dunántúli aranyművesek saját formakészletet is megteremtettek. **(42. kép)** Ennek a stíluskörnek jellegzetes képviselői a Várvolgy–Felsőzsiden, a Kis-Lázhegyen lévő, késő bronzkori földvár területén 1926-ban talált aranykincsben lévő, kettős huzalból megformált 14 nyakperccel és 6 lemezkorong. A földvárban, illetve mellette összesen öt bronzkincs került elő. Feltehető tehát, hogy a Kis-Lázhegyen lévő, még kutatásra váró földváron egy aranyműves és egy bronzfeldolgozó műhely lehetett.

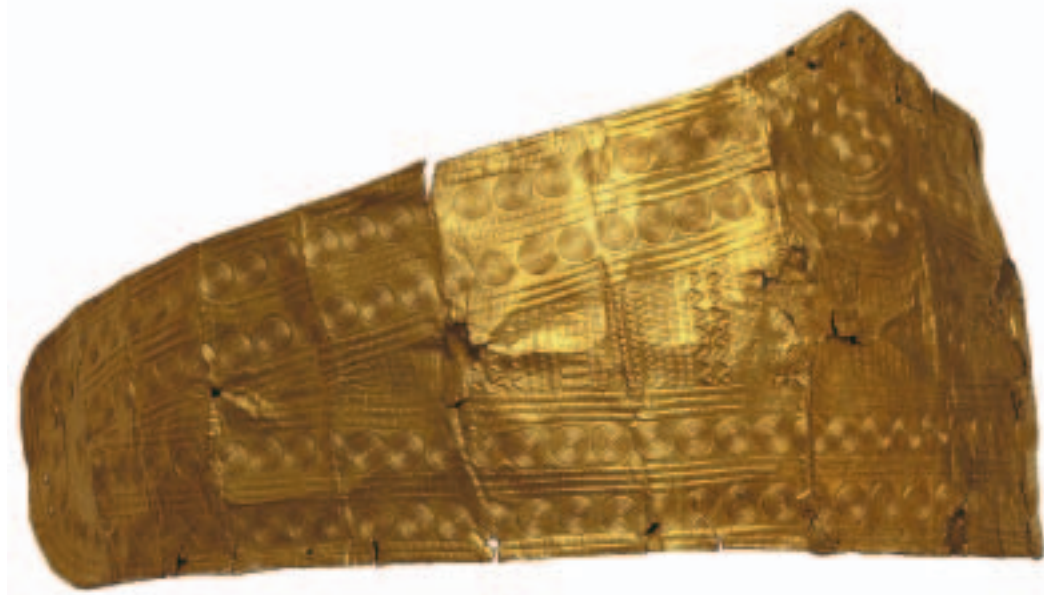
A Tisza vidéki ötvösmesterek egészen más stílusú éksze-

43. Biharkeresztesi aranykincs

reket készítettek a Kr. e. 13–9. században, mint a dunántúli ötvösműhelyek. Ezek többsége kettős spirálkorongban végződő karperec és díszítetlen, különböző nagyságú karika, csónak alakú hajkarika, ovális csüngő. Az ilyen tárgyakat tartalmazó kincsek (például Bodrogkeresztúr, Derecske, Hajdúszoboszló, Nyíracsaád, Ófehértó, Tarpa, Sárazsádány) jellegzetes képviselője a Biharkeresztesen 1932-ben napvilágra került lelet, amelyben egy spirálkorongos végű karperec s öt karika van. **(43. kép)**

A jelentős számú aranyeletet hátrahagyó Tisza vidéki késő bronzkori ötvösségnek erős gazdasági háttere volt,

42. Arany lemezdiadém Velem–Szentvidről

amelyet a virágzó bronzipar teremtett meg. Az aranyműves műhelyek évszázadokon át alig módosított formában készítették a különböző ékszereket. Egészen más stílusú ötvösmunkák megformálása csak a korai vaskortól, a Kr. e. 8. századtól kezdődött meg. Azoknak a bronzkori leletegyütteseknek a többsége, amelyeket egykori és mai értékük szerint kincseknek nevezhetünk, a 19. század végén, a 20. század első felében mélyszántáskor, folyók szabályozásánál, földmunkák során került elő. A korábban érintetlen föld mélyéből ezek hozták a felszínre az egykor elrejtett tárgyakat.

A bronzkori településeken, azok feltárása során viszonylag kevés kincsleletet találtak meg. Ezek részben az egykori öntőműhelyekhez tartoztak (például Celdömölk-Sághegy, Velem–Szentvid), részben a telep lakóinak vala-

milyen veszély miatt elrejtett értékei (például Dunaujváros–Kosziderpadlás, Jászdózsa–Kápolnahalom, Százhalombatta–Földvár, Várvölgy–Kis-Lázhegy, Velem–Szentvid) voltak. Az ismert kincsleletek túlnyomó részét az egykori településektől távol eső helyen rejtették el. Az elrejtés, a földre, a mocsárba helyezés oka az esetek túlnyomó többségében a bronzkori ember hitvilágában gyökerezett. A közösségek, az egyének a túlvilági erőknek, hatalmaknak szertartás keretében, szent helyeken ajánlottak fel áldozatként, ajándékként értékes tárgyakat. Ezek nemcsak ép, hanem törött ékszerek, fegyverek, eszközök, edények, illetve öntési nyersanyagok is lehettek. A Kr. e. 8. századtól az értékes tárgyak feláldozásának a szokása lassan elhalt, a vaskorból fennmaradt néhány kincslelet elrejtésének mindig más és más, helyi oka volt.